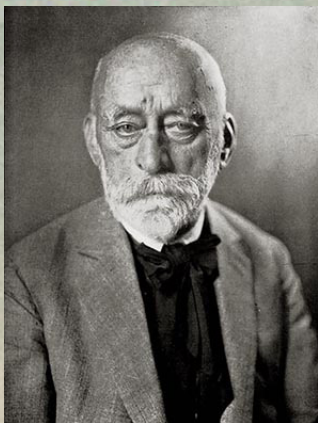

Hendrik Petrus Berlage

(1856–1934)

De afbeeldingen in dit boekje komen uit de beeldbank van het Stadsarchief Amsterdam, tenzij anders aangegeven

uit de serie Belangrijke Amsterdamse Architecten - door Anneke Huijser en Theo Bakker

Vraag aan een willekeurige Amsterdammer naar de naam Berlage en tien tegen één dat hij of zij de Beurs van Berlage aan het Damrak noemt of de Berlagebrug. Maar architect en stedenbouwkundige Hendrik Petrus (Hein) Berlage heeft meer dan dat door het gehele land ontworpen of gebouwd en zijn sporen in diverse steden en dorpen achtergelaten. In het kader van de serie Belangrijke Amsterdamse Architecten zullen wij ons hier echter beperken tot bekende en minder bekende gebouwen en bouwprojecten binnen Amsterdam.

Hein Berlage is op 21 februari 1856 geboren op de Keizersgracht 118 in Amsterdam. Zijn vader, Nicolaas Willem Berlage was advocaat en had een belangrijke functie bij de Burgerlijke stand van Amsterdam. Zijn familie was goed ontwikkeld en behoorlijk welgesteld en had een uitgebreide vriendenkring. Zijn moeder, Anna Catharina Bosscha, overleed toen Hein twaalf jaar was op 35-jarige leeftijd op 20 april 1868 aan tuberculose. Zijn vader bleef met vier jonge kinderen, waarvan Hein de oudste was, achter. Een volle nicht van Anna, Gesina Catharina Keer, trok bij de jonge weduwnaar in waarna zij op 21 juli 1870 trouwden. Inmiddels was het gezin verhuisd naar de Leliegracht 13. Er zou nog een verhuizing volgen naar de Keizersgracht 109, waarna zij hun intrek namen in de Vondelstraat 15. Hein had in 1869 toelatingsexamen gedaan voor de Eerste Hogere Burgerschool op de Keizersgracht 177, van oorsprong de door Jacob van Campen gebouwde Coymanshuizen. Hij kwam in het tweede leerjaar terecht, maar door zijn bedroevende slechte leerprestaties bleef hij zitten in de derde klas. Het enige vak waarin hij uitblonk was handtekenen. Hij liet alle leervakken voor wat ze waren en in de vijfde klas was hij alleen toehoorder, met één uur per week tekenen. Het is niet verwonderlijk dat hij uiteindelijk geen eindexamen

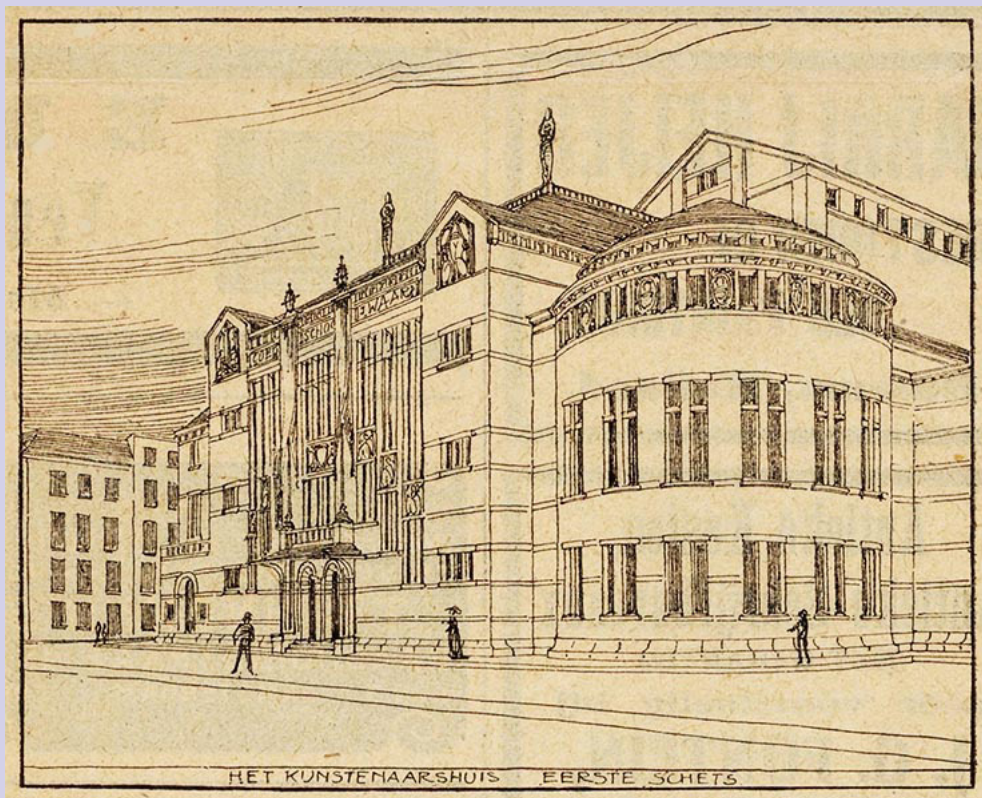

deed. Wel deed hij in 1874 toelatingsexamen voor de Rijksacademie van Beeldende Kunsten aan de Stadhouderskade, waar hij klassieke schilderkunst studeerde. Na bijna vier maanden hield hij deze studie voor gezien, omdat hij zelf verklaarde een ontoereikend schilders-talent te bezitten. Uiteindelijk haalde hij in 1875 alsnog zijn eind-diploma aan de avond-HBS in Arnhem.

Van 1875 tot 1878 studeerde Berlage aan de Eidgenössische Polytechnische Schule (ETH) in Zürich (studie bouwkunde, ornament- en architectuurontwerp), iets wat hem gelukkig zijn einddiploma opleverde.

▲ Studenten aan de EPS in Zürich; Berlage zit vooraan op 'n kussen op de grond

De lessen en ideeën van bouwmeester Gottfried Semper zijn van grote invloed geweest op het latere werk van Berlage. Hij kwam daar in aanraking met de filosofie en het werk van de architecten Semper en Viollet-le-Duc, die kritiek hadden op de tot nu toe toegepaste neo-stijlen, met hun overdadige decoratieve vormen. Hieruit vloeide de eigen stijl van Berlage voort, het rationalisme en het modernisme, beïnvloed door de stijl van Frank Lloyd Wright en Louis Sullivan. Dat deed Berlage besluiten tot het gebruik van baksteen en gewapend beton voor de draagconstructie. Ook het werk van Pierre Cuypers was van invloed op Berlage's vernieuwende beginselen van een ambachtelijk materiaalgebruik, de zogenoemde rationele

bouwkunst. Ook verwerkte hij decoratieve elementen vanuit de Art Nouveau in zijn gebouwen. Als voorstander van het ideaal van de Gemeenschapskunst hing hij het socialisme aan.

De studiereizen

Tussen 1879 en juli 1881 maakte hij studiereizen door Duitsland en Italië. Gewapend met een nu gedegen theoretische en praktische achtergrond trad hij eind 1881 als bouwkundig tekenaar in dienst bij het architectenbureau van Theodor Sander in de Spuistraat 34, waarna zij in 1884 compagnons werden. Hierbij ondersteunde hij Sanders door middel van zijn tekentalent. Sanders werkte aan de voorbereidingen van de bouw van het Panopticum, een wassenbeel-

- ▲ Berlage's ontwerp voor een verzekeringskantoor in Surabaya in Ned.-Indië
- ◀ Berlage's (niet uitgevoerde) rationalistische ontwerp uit 1913 voor een Kunstenaarshuis aan de Roelof Hartstraat

denmuseum in de Amstelstraat en later ontwierpen hij samen met Berlage de winkel van Focke & Meltzer in de Kalverstraat. Berlage en Sanders stuurden in 1884/5 drie gezamenlijke ontwerpen in voor

een nieuwe koopmansbeurs, maar deze werden niet gehonoreerd. Wel behaalden ze de vierde plaats en wonnen 4000 gulden. Sanders ging zich vanaf 1889 steeds meer toeleggen op de opkomende tram- en spoorwegverbindingen in en buiten Amsterdam. Berlage beëindigde in 1889 het compagnonschap met Sanders, en vestigde zich als zelfstandig architect. Hij was intussen op 28 juli 1887 getrouwd met Maria Bienfait. Zij kregen vier kinderen, drie dochters en een zoon.

De zelfstandige jaren en de doorbraak (1889–1903)

Na de breuk met Sanders opende Berlage zijn eigen bureau, aanvankelijk in de P.C. Hooftstraat. De eerste jaren als zelfstandig architect stonden in het teken van zoekende ontwerpen waarin de invloed van de neostijlen langzaam plaatsmaakte voor een strakkere vormgeving, maar altijd in baksteen. Belangrijke vroeg-zelfstandige op-

◀ Ontwerpen van het bureau Sanders & Berlage, links voor kantoorgebouw en winkel Focke & Meltzer ▼onder voor een nieuw beursgebouw aan het Damrak

drachten in Amsterdam waren onder meer het kantoorgebouw van de verzekeringsmaatschappij De Algemeene aan het Damrak en het Volkskoffiehuys De Hoop aan de De Ruijterkade.

Via zijn socialistische opvattingen en zijn netwerk binnen de beweging rond de Tachtigers kwam hij in contact met de Algemeene Nederlandsche Diamantbewerkerbond (ANDB) onder leiding van Henri Polak. Dit leidde in 1898 tot de bouw van de 'Burcht van Berlage' aan de Henri Polaklaan: een monumentaal vakbondsgebouw waarin gemeenschapskunst, baksteenarchitectuur en verheffing van de arbeider naadloos samensmolten.

Ondertussen voltooide hij zijn absolute meesterwerk. Na de mislukte prijsvraag uit 1884 koos het gemeentebestuur van Amsterdam Berlage in 1896 rechtstreeks als architect voor de bouw van de nieuwe Koopmansbeurs aan het Damrak. Tussen 1898 en 1903

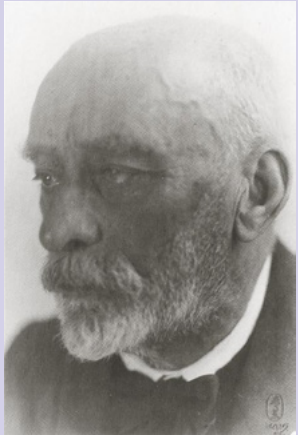

verrees de Beurs van Berlage. Het gebouw veroorzaakte een storm van kritiek én bewondering. Het gold van meet af aan als het begin van de moderne Nederlandse architectuur.

Werkman, leraar, priester, bohemien, de persoon Hein Berlage

Een verslag van een toevallige ontmoeting met de dan 45-jarige architect. “Geen formeel maatpak maar ‘n eenvoudig en nonchalant jasje. Geen gesteven boord maar een eenvoudig wit hemd zoals werklieden dragen. Geen lavalière maar een strak gebonden strik of stropdas. Te ouwelijk gekleed voor zijn leeftijd. Een beetje sjofel”. Berlage had een ingetogen karakter, schuchter wordt wel eens gezegd. Maar hij leerde ook gedecideerd nutteloze discussies uit de weg te gaan. Hij had een fabelachtig aantal vrienden en kennissen,

- ▲ *Jachtslot Sint Hubertus i.o.v. het echtpaar Kröller-Müller*
- ◀ *Vakbondsgebouw De Burcht i.o.v. de ANDB*

vriendschappelijk zowel als zakelijk, waar hij soms zijn leven lang contact mee bleef houden. Zijn politieke voorkeur voor het socialisme was gestoeld op zijn idealistische inslag, zijn geloof aan het goede in de mens. Hij vond in de SDAP een uitlaatklep zonder daarin actief te zijn. Hij verwerkte zijn idealen liever in zijn bouwwerken, nodigde mensen als Lambertus Zijl en Mendes da Costa uit om kunstwerken voor zijn bouwwerken te maken.

Stedenbouw en de ‘Schoonheid van de Stad’ (1900–1915)

Na de voltooiing van de Beurs verschoof Berlage’s zwaartepunt zich steeds meer naar de stedenbouw en de maatschappelijke rol van de architect. In 1901 presenteerde hij zijn eerste Plan Zuid, maar de gemeente achtte dit financieel onhaalbaar en te monumentaal, waarna hij in 1915 het definitieve Plan Zuid indiende. Dit plan, gebaseerd op brede lanen, besloten bouwblokken en zichtassen, werd het speelveld voor woningbouw van de Amsterdamse School.

Berlage reisde in 1911 naar de Verenigde Staten, waar hij diep onder de indruk raakte van de werken van Frank Lloyd Wright. Deze reis versterkte zijn overtuiging dat ruimtelijkheid en strakke geometrie de toekomst hadden. In Nederland ontwierp hij in deze periode onder meer het raadhuis van Usquert (1911), gebouwen voor De Nederlanden van 1845 in Den Haag, en het jachtslot Sint Hubertus op de Hoge Veluwe (1914–1920) voor het echtpaar Kröller-Müller.

De latere jaren, Den Haag en de erfenis (1919–1934)

In 1919 verhuisde Berlage met zijn gezin naar Den Haag, de stad waar hij tot aan zijn dood zou blijven wonen. Hoewel hij uit Amster-

dam vertrok, bleef zijn band met de hoofdstad hecht; hij ontwierp er in de jaren twintig nog de iconische Berlagebrug (1928–1932) en het Mercatorplein met omliggende woningbouw in West.

In Den Haag werkte hij aan zijn laatste grote meesterwerk: het Haags Gemeentemuseum (het huidige Kunstmuseum Den Haag), ontworpen tussen 1919 en 1934. Het gebouw, gekenmerkt door de bakstenen van gele klei, verfijnde lichtinval en strakke maatvoering, maakte hij niet meer in geopende staat mee.

Hendrik Petrus Berlage overleed op 12 augustus 1934 op 78-jarige leeftijd in zijn woning aan de Violengeweg in Den Haag. Hij liet een oeuvre achter dat de Nederlandse architectuur voorgoed bevrijdde van de 19^e-eeuwse imitatiestijlen en de weg vrijmaakte voor het Modernisme.

- ◀ *Er zijn van Hein Berlage alleen foto’s bekend van een bedachtzame oudere heer, maar hij is daarop soms nog geen 50 jaar oud*
- ▼ *Het gemeentehuis te Usquert, i.o.v. het gemeentebestuur van Usquert*

1883 - Volkskoffiehuis ‘De Hoop’, De Ruijterkade 75

Volkskoffiehuis ‘De Hoop’, De Ruijterkade 75 te Amsterdam, geldt historisch als het allereerste zelfstandige ontwerp van Hendrik Petrus Berlage. Het gebouw werd in 1882 ontworpen in opdracht van de Amsterdamsche Vereeniging tot Bestrijding van het Misbruik van Sterke Drank. De vereniging beoogde hiermee havenarbeiders en bootwerkers aan het IJ een alcoholvrij alternatief te bieden voor de nabijgelegen kroegen.

Het ontwerp, dat in 1883 werd opgeleverd, kenmerkte zich door een sobere en functionele baksteenarchitectuur met vroege invloeden van de neorenaissance en neogotiek. Berlage legde in de gevelgeleiding en raampartijen al de nadruk op rationele structuur en materiaaluitdrukking – elementen die later bepalend zouden worden voor zijn vernieuwende bouwstijl. De plattegrond was strak georganiseerd met een ruime consumptiezaal op de begane grond, een uitgifteloket en ondersteunende ruimtes voor beheer en opslag. De foto hiernaast laat zien dat er in het gebouw ook overnacht kon worden.

Als gevolg van de grootschalige infrastructuuraanpassingen en spooruitbreidingen rondom het Centraal Station en het Open Havenfront verloor de locatie aan De Ruijterkade haar oorspronkelijke inrichting. Er werd een tweede perronoverkapping (perrons 4, 5 en 6) gebouwd, waarvoor alle bebouwing aan De Ruijterkade 50 t/m 98 moest wijken. Het pand werd in 1921 (volgens sommige bronnen begin 1922) gesloopt. Ondanks zijn korte bestaan en het feit dat het bouwwerk is verdwenen, neemt De Hoop een sleutelpositie in binnen het oeuvre van Berlage. Het markeert de overgang van zijn academische vorming aan de ETH Zürich naar zijn eerste praktische schreden als zelfstandig architect in Amsterdam.

1885 - Kalverstraat 152 / Spui 1-3 – Focke & Meltzer

In 1885 ontwierp H.P. Berlage, destijds nog geassocieerd met architect Theodor Sanders, een opvallend winkelpand op de hoek van de Kalverstraat en het Spui. Opdrachtgever was de gerenommeerde firma Focke & Meltzer, gespecialiseerd in hoogwaardig kristal, glas, porselein en aardewerk.

Het ontwerp stamt uit Berlage's vroegste scheppingsperiode en is een sprekend voorbeeld van de Hollandse neo-rennaissance waar Sanders zich van bediende, maar waartegen hij zich later zo krachtig zou afzetten. De gevels aan zowel de Kalverstraat als de Spuizijde werden rijk gedecoreerd met klassieke zuilen, pilasters, halfronde bogen en sierlijke friezen. De grote etalageruiten op de begane grond gaven het winkelend publiek een royale blik op het luxe porselein. Blikvanger van het pand was de schuin geplaatste hoekingang met een opvallend uitkragende torenopbouw, bekroond door een barokke lantaarn en koepeltje. Dit gaf het drukke kruispunt een monumentaal accent.

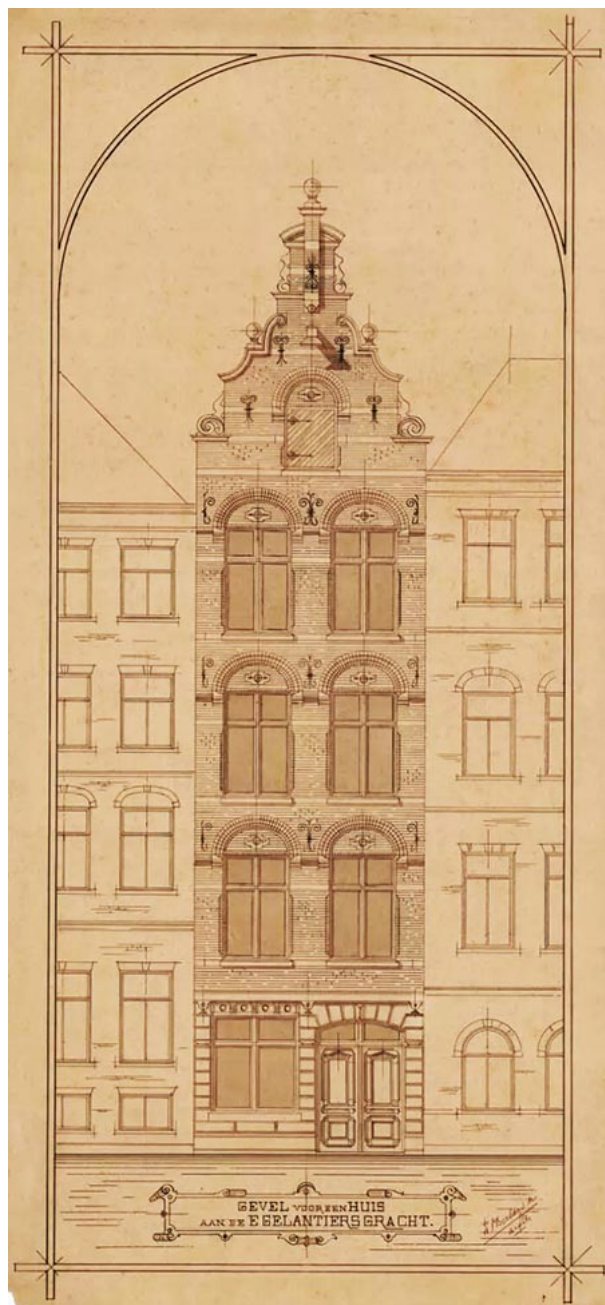
Ondanks de historische aankleding paste het duo Berlage en Sanders onderhuids al moderne ijzerconstructies toe om de grote winkelruimten en etalagepartijen vrij van zware dragende muren te houden.

Focke & Meltzer markeert een belangrijk scharnierpunt in de Amsterdamse winkelarchitectuur van het fin de siècle. Het pand vormde voor Berlage een belangrijke proeve van bekwaamheid op een prominente locatie in de binnenstad, vlak voordat hij zijn zoektocht begon naar de soberder rationele bouwstijl die zijn latere werk zou karakteriseren.

Dit pand is rijksmonument nr. 2166

Foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE)

1889 - Woonhuis Egelantiersgracht 17

Aan de Egelantiersgracht 17 in de Jordaan staat een woonhuis met beneden- en bovenwoningen waarvan de voorgevel in 1884 werd ontworpen door Hendrik Petrus Berlage. De overige onderdelen en de plattegronden waren getekend door architect Yme Bijvoets. Bijvoets had aanvankelijk ook een voorgevel ontworpen, maar nog voor de uitvoering verwisselde het pand van eigenaar. De oorspronkelijke opdrachtgever, zilversmid L.H. Held, verkocht de kavel en verhuisde naar Egelantiersgracht 43, een pand dat eerder door Bijvoets in zijn opdracht was verbouwd.

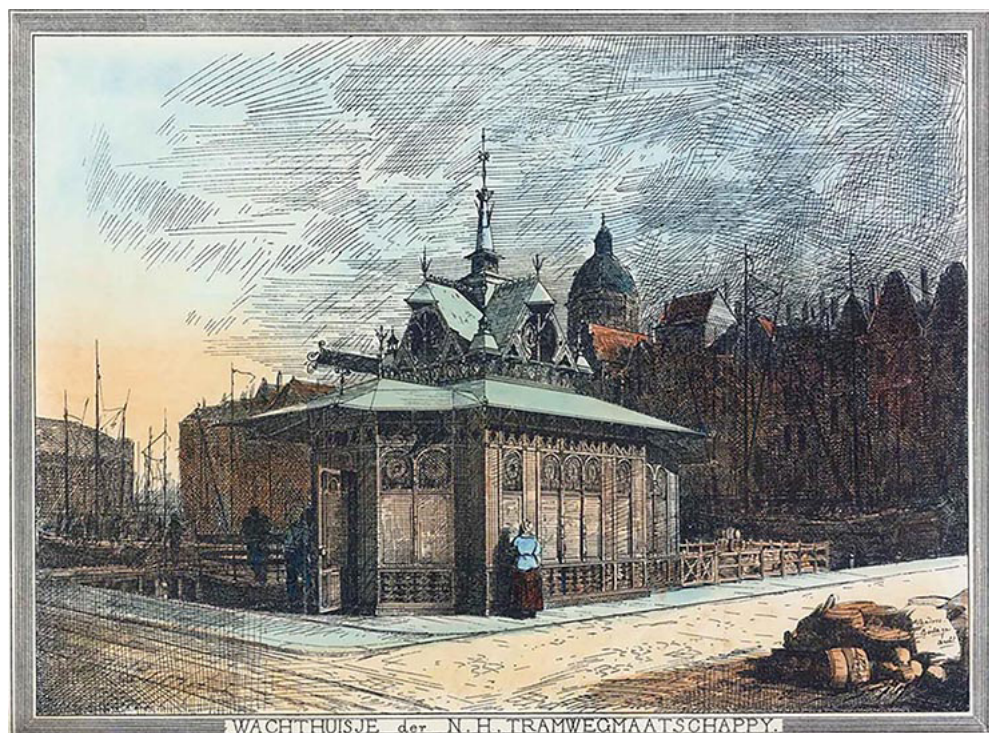
Na de eigenaarsoverdracht ontwierp Berlage een nieuwe gevel die een verdieping hoger werd dan in het plan van Bijvoets. Zoals de historische bouwtekening toont, ontwierp Berlage alleen de rijk gedetailleerde straatgevel; de achtergevel bleef uitermate sober en werd afgedekt met een mansardedak. Stijlkritisch laat het ontwerp zien dat Berlage nog niet toe was aan zijn latere rationalisme. De bepleisterde onderpui vormt een robuuste plint in neorenaissancestijl met Duitse invloeden uit zijn studietijd in Zürich. De daarboven opgetrokken rode baksteengevel met ontlastingsbogen en sierankers verwijst naar de vroege Hollandse renaissance met middeleeuwse invloeden, uitmondend in een getrapte topgevel. Het pand staat er nog steeds in vrijwel originele staat bij.

1889 - Wachthuis NHTM Damrak, hoek Oudebrugsteeg

Voor de Noord-Hollandsche Tramweg Maatschappij ontwierp Hendrik Petrus Berlage in 1888 een houten wachtgebouw op de hoek van het Damrak en de Oudebrugsteeg. Dit paviljoen fungeerde tevens als ticketshop en kantoor. De tramboot van de maatschappij onderhield een vaste oeververbinding tussen het eindstation van de 'Waterlandsche tram' aan de Meeuwenlaan in Amsterdam-Noord en de aanlegsteiger in het Damrak. Berlage realiseerde het houten bouwwerk in samenwerking met ingenieur Theodor Sanders, een van de concessiehouders van de NHTM.

Zoals de contemporaine prent uit het Bouwkundig Weekblad laat zien, had het sierlijke gebouw een uitgesproken chaletachtige en

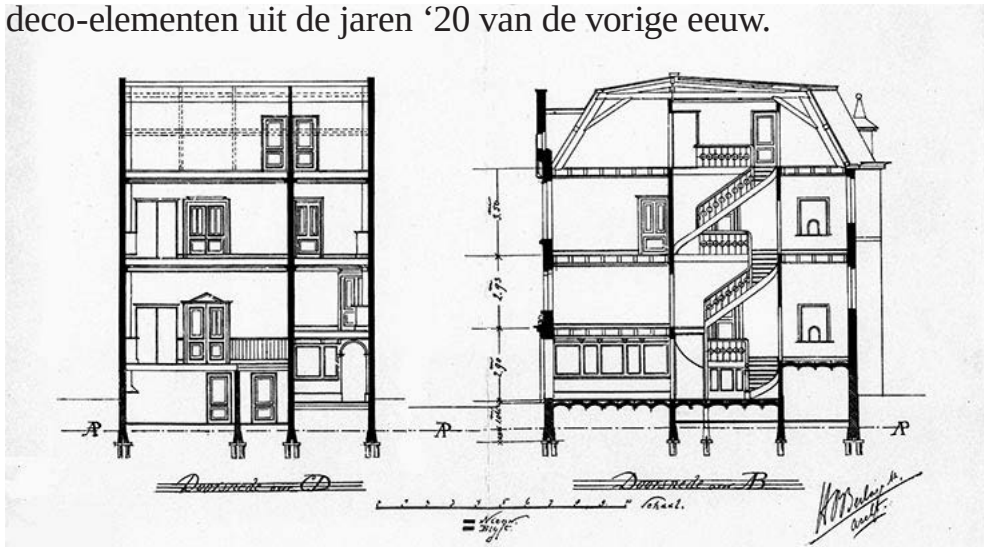

eclectische vormgeving. Het licht geprofileerde houten volume werd gekenmerkt door een omlopend luifeldak met decoratief snijwerk, opengewerkte dakruiter-elementen en een verfijnde verdeling van de raampartijen. Het ontwerp sloot aan bij de typische negentiende-eeuwse nuts- en haltearchitectuur voor het openbaar vervoer, waarin functionaliteit werd gecombineerd met een schilderachtig uiterlijk.

Lang heeft het paviljoen op de oorspronkelijke locatie op de hoek van het Damrak niet gestaan; ter voorbereiding van de komst van de nieuwe Beurs werd de aanlegplaats reeds in 1889 verplaatst naar het Stationsplein waar het Centraal Station open ging. Het houten wachthuisje werd daarbij gedemonteerd en verhuisde mee naar de steiger op de nieuwe locatie. Het kleine bouwwerk toont Berlage's vroege veelzijdigheid in kleinschalige, houten nutsarchitectuur aan de rand van de historische binnenstad.

1890 - Kantoorpand Herengracht 115

Het kantoorgebouw aan de Herengracht 115 vormt een belangrijk vroeg werk in het oeuvre van H.P. Berlage. Ontworpen in 1890 in opdracht van de firma Kerkhoven & Co. (bankiers en effectenhandelaars), kwam dit project tot stand in een periode waarin Berlage net als zelfstandig architect werkzaam was en zijn opdrachtenportefeuille nog bescheiden was. De opdracht verkreeg hij via een neef. De gevel is rijk gedetailleerd met natuurstenen banden, ontlastingsbogen met sluit- en hoekblokjes en fijn uitgewerkte ornamenten. De ingang bevindt zich aan de rechterzijde onder een geprofileerd poortje. Direct boven deze ingangszone wordt de gevel beëindigd door een sierlijke trapgevel waarin het bouwjaar 1890 is verwerkt. Het pand is aangewezen als Rijksmonument (monumentnummer 1551) vanwege zijn cultuurhistorische waarde en de betekenis binnen de ontwikkeling van het vroege werk van Berlage. Tegenwoordig herbergt het gebouw een sauna (Sauna Decor), waarvan het interieur is uitgevoerd met opvallende en authentieke art-deco-elementen uit de jaren '20 van de vorige eeuw.

1892 Van Baerlestraat 72

Aan de Van Baerlestraat 72 ontwierp H.P. Berlage in 1892 een karakteristiek herenhuis. Opdrachtgever was dr. E.D. Pijzel, een natuurkundige, leraar en toegewijd muziekliefhebber. Berlage en Pijzel kenden elkaar uit het progressief-liberale netwerk van de stad. Het huis vervulde een duidelijke muzikale functie in het gezin: Pijzels dochter Ida gaf er zangles.

De oorspronkelijke gevel toont Berlage's overgang van de neostijlen naar zijn meer rationele en eigenzinnige vormtaal van de jaren 1890. Het pand beschikte over een verhoogde parterre boven een souterrain met een sierlijk ijzeren hekwerk. De ingang werd gekenmerkt door een stenen bordes en een spitsboogvormige niche boven de voordeur met verfijnd maaswerk.

De gevel is opgetrokken in een warme baksteen met contrasterende gevelbanden. Boven de vensters vallen de verfijnde segmentbogen en sierankers op.

Aan de bovenzijde bevindt zich een sobere, maar markante topgevel met een centraal venster.

Om het pand geschikt te maken als commerciële ruimte is de oorspronkelijke plint (souterrain, bordes en voordeur) volledig uitgebroken en vervangen door een strakke, moderne winkelpui over twee verdiepingen. Boven de winkelpui zijn de originele verdiepingen van Berlage uit 1892 verrassend goed bewaard gebleven. Het metselwerk, de verhoudingen van de vensters en de decoratieve bogen en ankers herinneren op de hogere etages nog steeds aan het oorspronkelijke ontwerp.

1893 - Damrak 71-78 -Alg. Mij. van Levensverzekering en Lijfrente

In 1893 ontving H.P. Berlage een bepalende opdracht: het ontwerp van het hoofdkantoor voor de *Algemeene Maatschappij van Levensverzekering en Lijfrente* ('De Algemeene') aan het Damrak. Het complex vormde een belangrijke artistieke doorbraak en luidde zijn vernieuwende, monumentale bouwstijl in.

Berlage ontwierp een krachtige gevel van grijze natuursteen, getypeerd door ritmische ontlastingsbogen, strakke lisenen en het ontbreken van een traditionele kroonlijst. Het pand viel op door de integratie van monumentale kunst: beelden van Lambertus Zijl en wandschilderingen van Antoon Derkinderen.

Door snelle groei breidde het complex in het begin van de 20^e eeuw sterk uit richting de Nieuwendijk. Hierbij verdween de Baafjessteeg en werd de bekende Beurspassage gerealiseerd, waardoor een imposant bouwblok van circa 70 bij 70 meter ontstond.

In 1930, na het faillissement van de maatschappij, nam kledingwarenhuis C&A het gehele gebouw in gebruik. In de ijsskoude nacht van 15 op 16 februari 1963 sloeg het noodlot toe. Door een elektrische kortsluiting ontstond een felle brand die door het aanwezige textiel razendsnel om zich heen greep. De extreme vorst bemoeilijkte het bluswerk aanzienlijk; bluswater bevroor op de kleding en slangen. Het vuur verwoestte het gebouw vrijwel volledig. Het pand van Berlage moest vervolgens tot op de grond toe worden afgebroken. Op deze plek werd later het huidige moderne complex gebouwd, waar C&A in 2022 zelfs uit verdween om een kleinere winkel in de Kalverstraat in gebruik te nemen.

In de Beurspassage vind je het kunstwerk 'Amsterdam Oersoep', het grootste glasmozaïek van de stad. Deze indrukwekkende, sprookjesachtige tunnel verbindt het Damrak met de Nieuwendijk.

De Geest van de Steen

In 1879 trok de 23-jarige Berlage naar Italië. Waar tijdgenoten zich vergaapten aan overdadige barokornamenten, raakte Berlage gefraspeerd door de robuuste, middeleeuwse stadsrepublieken van Toscana. Zijn bezoek aan Siena werd een scharnierpunt in zijn denken. Het beklimmen van de ruim vierhonderd steile treden van de Torre del Mangia was een fysieke uitputtingsslag. Maar eenmaal boven – met de zweetdruppels nog op het voorhoofd – werd de beloning zichtbaar.

Beneden hem strekte zich het meesterlijke plaveisel van het Piazza del Campo uit: een reusachtige, bakstenen schelpvorm die de hele stad fysiek en visueel samenbracht. De massieve toren en het schuine plein vormden één adembenemend, hecht stedenbouwkundig ensemble. Hier ontdekte Berlage de ‘constructieve eerlijkheid’ van de architectuur. In het 19e-eeuwse Nederland werd baksteen vaak weggestopt onder sierpleister om op natuursteen te lijken. In Italië zag Berlage dat de onbedekte baksteen zélf een monumentale allure bezat. Deze ervaring legde het fundament voor zijn beroemde stelregel: Eerlijkheid in bouwkunst. Een gevel had geen nagemaaakte opsmuk nodig; de naakte steen en de zichtbare constructie moesten het verhaal vertellen. De klim in Siena schonk hem niet alleen het idee van de toren als stedenbouwkundig baken, maar ook de rotsvaste overtuiging dat het ambachtelijke baksteenwerk de ziel vormt van de stad.

1894-'95 - Muntplein 2 - De Nederlanden van 1845

In 1894-1895 bouwde H.P. Berlage een nieuw kantoorgebouw voor de Assurantie Maatschappij tegen Brandschade en op het Leven: “De Nederlanden van 1845”. Het verrees op het toenmalige Sophia-plein (nu Muntplein) op de hoek met de Kalverstraat. Berlage stelde zich hiermee expliciet teweer tegen de neorenaissance van historiserende voorgangers, waaronder het afgebroken hoekpand van Evert Breman uit 1890. Dat hij zelf in die stijl had ontworpen was te danken aan zijn opleiding in Zürich, waar historiserend bouwen de norm was. Zijn nieuwe stijl was het rationalisme.

Rond 1910 was het hoofdkantoor door de snelle groei van de verzekeringsmaatschappij te klein geworden. Berlage kreeg de opdracht voor een omvangrijke uitbreiding en verbouwing, die in 1911 werd opgeleverd. De vergroting van 1911 bestond uit:

- Uitbreiding aan het Rokin en de Kalverstraat: Het gebouw werd aan de achter- en zijkant aanzienlijk vergroot door aangrenzende percelen op te slokken. Hierdoor reikt het bouwblok vandaag de dag van Muntplein 2-4 door tot Kalverstraat 223 en Rokin 174.
- Intern trappenhuis en lichtkoker: Binnenin realiseerde Berlage een nieuw, monumentaal trappenhuis met beschilderingen in een verstrakte florale stijl en een centraal lichthof.
- Stilistische aanpassing: Berlage was inmiddels in een veel strakker en rationeler stadium van zijn oeuvre aanbeland (ten tijde van de oplevering van de Beurs). De uitbreiding aan de zijkanten kreeg een veel soberder gevelbeeld met rechte raampartijen.

Ook werd toen de bovenste zone grondig veranderd. Bij de oorspronkelijke oplevering van 1895 kenmerkte de bovenste laag zich door een romantisch en schilderachtig silhouet met steile daken, opvallende trapgeveltjes en dakkapellen.

Tijdens de ingrijpende verbouwing van 1911 bracht Berlage strakke eenheid in het vergrote gebouw:

- De oorspronkelijke kapconstructie, trapgevels en losse dakkapellen werden verwijderd.
- In plaats daarvan trok Berlage de voorgevel recht omhoog door het toevoegen van een volledige, strakke bovenste verdieping met een kanteelachtige stenen balustrade (opengewerkte borstwering) langs de dakrand.
- De toren met zijn slanke spits bleef gehandhaafd, maar de speelse kapvormen aan weerszijden maakten plaats voor een veel monumentaler, gesloten kantoorblok.

*Het sculpturale werk – waaronder de door Lambertus Zijl gehouwen griffioen op de steunbeer – paste uitstekend in de nieuwe, soberder architectuur.
Foto's: amsterdamopdekaart.nl*

1896-'98 - Raadhuisstraat 30-32 / Herengracht 184

Met de aanleg van de Raadhuisstraat in de jaren 1890 ontstond een ingrijpende verkeersdoorbraak die schuin door de bestaande gevelrijen van de Keizersgracht en Herengracht sneed. Op de scherpe hoek van de Herengracht en de nieuwe Raadhuisstraat bleef een uiterst lastig te bebouwen driehoekig perceel over.

Opdrachtgever R. Cruyff (aannemer en makelaar) verving hier de oude bebouwing voor een complex van vier woon- en winkelhuisen. De gemeente Amsterdam stelde bij de kavelverkoop als harde randvoorwaarde dat de nieuwbouw harmonieus moest aansluiten op het naastgelegen pand van het R.K. Gesticht voor Liefdadigheid (Herengracht 182). Om te voldoen aan de gemeentelijke eis voerde Berlage de gevels vrijwel geheel uit in lichtgrijze natuursteen (kalkzandsteen), wat perfect aansloot op de monumentale uitstraling van het R.-K. Gesticht. De gevels worden gekenmerkt door een rijk spel van asymmetrie, arkeltorentjes op de hoeken, loggia's met rondbogen en uitkragende erkers op de verdiepingen. De extreem scherpe hoek aan het begin van de Raadhuisstraat rondde hij af met karakteristieke, gestapelde bogen en hoekloggia's, waardoor het gebouw een krachtige, bakenachtige kwaliteit kreeg (zie foto volgende pagina).

Berlage werkte destijds vaker samen met bouwkundig ingenieur en architect H. (Hendrik) Bonda jr. (1863–1921). Die nam als ingenieur een groot deel van de interne plattegronden, de constructieve uitwerking en het technische tekenwerk van het huizenblok voor zijn rekening. Het complex staat te boek als rijksmonument (nr. 1768) vanwege zijn unieke stedenbouwkundige inpassing en artistieke waarde.

Foto's: amsterdamopdekaart.nl

1899 - Da Costakade 104 - Proefstation Koning & Bienfait

In 1899 ontwierp H.P. Berlage een nieuw bedrijfspand aan de Da Costakade 104 voor het Mechanisch-Technisch Laboratorium en Proefstation voor Bouwmaterialen Koning & Bienfait. De band tussen Berlage en de opdrachtgever was hecht: Berlage was in 1887 getrouwd met Marie Bienfait, de zus van oprichter en werktuigkundige Louis Bienfait. Het gebouw werd opgezet als een functioneel ensemble van twee bouwdelen, gescheiden door een binnenplaats. Het voorgebouw omvatte drie bouwlagen (souterrain/begane grond met kantoren, eerste verdieping voor 'chemische en microscopische onderzoeken', en een conciërgewoning). Het achterhuis herbergde de zware beproevingsapparatuur van het eigenlijke proefstation, met daarboven een gespecialiseerd laboratorium. De gevel werd gekenmerkt door strak baksteenwerk, verfijnde tegeltableaus met de firmanaam en straatnummering, en een markante beëindiging aan de bovenzijde met een tegelborstwering waarin de tekst 'Proefstation voor Bouwmaterialen' stond verwerkt. Vanwege gestage groei van het laboratorium en de behoefte aan betere lichtinval voor op-

tisch en microscopisch werk liet het bureau in 1908 het voorgebouw aanzienlijk verhogen. Berlage zelf tekende in 1908 voor het ontwerp van de uitbreiding. Hij verhoogde zijn eigen pand uit 1899 met een complete extra verdieping én een kapverdieping. Daarbij werd de borstwering met het bovenschrift verwijderd. Op de nieuw toegevoegde vierde bouwlaag bracht Berlage een zeer opvallend, breed getoogd venster aan om een maximale hoeveelheid noorderlicht binnen te laten voor het laboratorium.

1899-1900 - Henri Polaklaan 9 – Gebouw ANDB ‘De Burcht’

In opdracht van de Algemeene Nederlandsche Diamantbewerkerbond (ANDB, opgericht in 1894 onder leiding van Henri Polak) ontwierp H.P. Berlage tussen 1898 en 1900 een nieuw bondskantoor aan de toenmalige Plantage Franschelaan. Het gebouw moest niet alleen functionele kantoor- en vergaderruimten bieden, maar ook de verheffing, solidariteit en trots van de arbeidersklasse uitstralen. Door de robuuste, kasteelachtige vormgeving met kantelen kreeg het pand al snel de bijnaam ‘De Burcht van Berlage’.

De voorgevel kenmerkt zich door een sobere maar imposante baksteenarchitectuur, een hoektoren met klok, een opvallende borstwering met kantelen en een monumentale natuurstenen ingangspartij die bereikbaar is via een bordestrap. In de gevel staan de letters A.N.D.B. verwerkt.

Berlage ontwierp het gebouw als een integraal Gesamtkunstwerk. De decoratieve afwerking en monumentale muurschilderingen werden verzorgd door kunstenaar R.N. Roland Holst, die met zijn symbolistische voorstellingen de strijd en idealen van de vakbeweging verbeeldde (foto rechts). Ook zijn er glas-in-loodramen en een smeedijzeren lamp van Jan Eisenloeffel en tegeltableaus toegepast. Het gebouw geldt als een van de belangrijkste voorbeelden van vroegmodernistische gemeenschapskunst in Nederland en is aangewezen als rijksmonument (nr. 1827).

In 2007 werd het iconische complex aangekocht door vereniging Hendrick de Keyser. De vereniging voerde in 2010 een ingrijpende en zorgvuldige restauratie uit om zowel de unieke gevelstructuur als de kwetsbare interieurdecoraties van Roland Holst voor de toekomst veilig te stellen.

Foto's: Wikipedia, RCE en deBurcht.nl

1900 - Van Eeghenstraat 90 - Villa Parkwijk 'de Theepot'

In 1900 ontwierp H.P. Berlage op het perceel Van Eeghenstraat 90, direct grenzend aan het Vondelpark, de iconische Villa Parkwijk. Opdrachtgever was journalist en letterkundige Leo Simons (1862–1932), die er na een verblijf in Engeland ging wonen met zijn echtgenote Josina Adriana Mees. Simons werd later landelijk bekend als oprichter van de Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur (uitgeverij van de Wereldbibliotheek).

Berlage paste met Villa Parkwijk zijn vernieuwende modulaire ontwerpmethodiek toe. Hij werkte met een strak maatsysteem gebaseerd op een denkbeeldige kubus (moduul). Volgens architectuurhistorici (o.a. Bock et al.) zorgde deze geometrische ontwerp-techniek voor een volmaakte harmonie tussen de plattegrond en de gevels. De villa werd gekenmerkt door vrijwel vlakke baksteengevels met diepliggende vensterpartijen, wat het gebouw een krachtige, plastische massa gaf. Aan de straatzijde bevond zich een lage aanbouw waarin de keuken gesitueerd was. Het opvallend gebogen externe rookkanaal dat het keukengedeelte verbond met de hoofdschoorsteen van het woonhuis, deed sterk denken aan het handvat van een theepot. Dit leverde de villa al snel haar bijnaam op.

Toen Leo Simons de villa in 1912 verliet, wenste de nieuwe eigenaar ingrijpende uitbreidingen uit te voeren, waaronder het toevoegen van een extra verdieping. Berlage weigerde pertinent zijn medewerking te verlenen aan deze aantasting van het concept. In juli 1913 werd het pand verkocht aan architect Joh. B. Lambeek jr. Hij liet de villa zorgvuldig afbreken en steen voor steen heropbouwen in Bilthoven (Soestdijkseweg Zuid 15). Met uitzondering van enkele kleine wijzigingen staat het oorspronkelijke pand van Berlage daar vandaag de dag nog steeds.

1899-1901 - Damrak 95-96 Amsterdamsch Wisselkantoor

In 1899 maakte H.P. Berlage het ontwerp voor het kantoorgebouw op de hoek van het Damrak en de Damraksteeg (Damarak 95–96), dat in 1901 werd opgeleverd. Het pand werd gebouwd in opdracht van het Amsterdamsch Wisselkantoor, een dochteronderneming van de Amsterdamsche Bank. Het wisselkantoor richtte zich op het wisselen van vreemd geld en het uitbreiden van het klantenbereik van de moederbank. Vanaf 1908 werden deze vestigingen rechtstreekse filialen van de Amsterdamsche Bank, waarmee de naam ‘Wisselkantoor’ van de gevel verdween.

Het ontwerp toont Berlage's kenmerkende rationele baksteenarchitectuur uit de periode dat hij ook werkte aan de nabijgelegen Beurs van Berlage. De hoek met de Damraksteeg werd gemarkeerd door een overstekende erker, strakke raampartijen en een markante trapgeveltop. Het complex bestond oorspronkelijk uit twee geveldelen. Het linkerdeel (nummer 96) – waar op de begane grond onder meer de bekende lunchroom De Beursbengel gevestigd was – werd in 1985 gesloopt ter bevordering van nieuwbouw. Het hoekpand (nummer 95) bleef bewaard.

Boven de bank kwam in 1902 het kantoor van de vereniging ‘t Koggeschip, een voorloper van de VVV. Toeristen en dagjesmensen konden hier tot 1932 informatie over de stad krijgen; in dat jaar verhuisde de vereniging naar de eerste verdieping van de Munttoren. Ongeveer tien jaar na de oplevering van Berlage's ontwerp bouwden de architecten Alexander Kropholler en Jan Gratama (samen met M.J. Staal) op de andere hoek van hetzelfde blok (Damarak 98) een pand. Dit gebouw werd sterk geïnspireerd door de sobere, krachtige baksteenstijl van Berlage, waardoor er een harmonieus architectonisch ensemble aan het eind van het Damrak ontstond. Foto: RCE

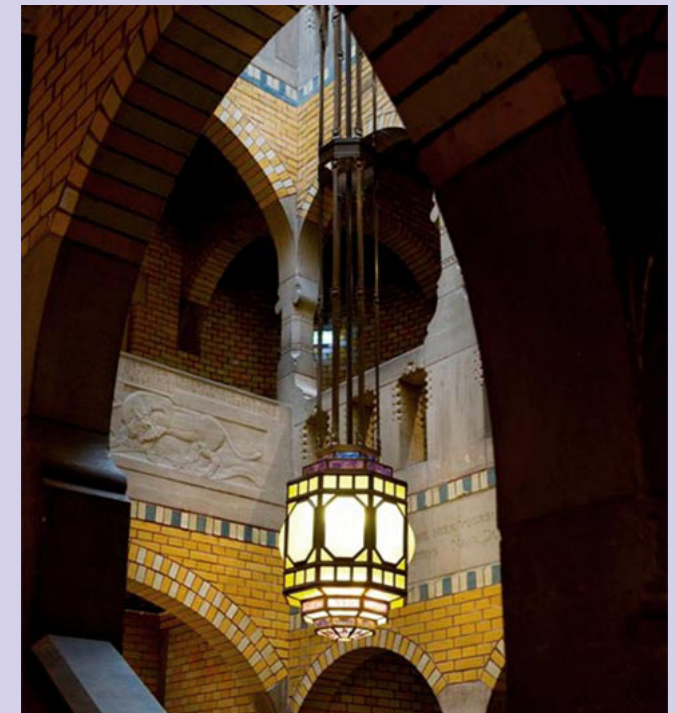

Het Volkspaleis en de Gemeenschapskunst

Rond de eeuwwisseling voltrok zich een fundamentele verschuiving in het denken van Berlage. Beïnvloed door het opkomende socialisme en denkers als Henriette Roland Holst, zag hij architectuur niet langer als een middel om de burgerlijke elite te behagen, maar als een maatschappelijke opdracht ter verheffing van het volk. Berlage werd de grote initiator van de Gemeenschapskunst. Hij was ervan overtuigd dat een gebouw pas echte betekenis krijgt wanneer verschillende kunst disciplines samensmelten tot één hecht Gesamtkunstwerk. De architect was in zijn ogen niet slechts een tekenaar van muren, maar de regisseur van een collectief artistiek ideaal. In gebouwen zoals de Burcht van de ANDB en de Beurs van Berlage bracht hij dit principe op monumentale wijze in praktijk. Hij haalde vooraanstaande kunstenaars naar zijn bouwplaatsen: beeldhouwer Lambertus

Zijl voor het steenhoutwerk op de gevels, Jan Toorop voor de verhalende keramische tegeltableaus, Richard Roland Holst voor de monumentale muurschilderingen over menselijke arbeid, en dichter Albert Verwey voor stichtelijke versregels in de bakstenen muren. Het resultaat was geen koud handelsinstituut of een gesloten kantoor, maar een ‘volkspaleis’. Elk detail – van de gesmede lampen tot het tegelwerk – ademde de overtuiging dat kunst en architectuur de mensheid moesten verbinden, verheffen en inspireren tot een rechtvaardigere samenleving.

1903 - De Beurs van Berlage, Beursplein 1-3 e.o.

De totstandkoming van een nieuwe Beurs aan het Damrak was het dossier van een slopende 'Beursquaestie' die decennia voortduurde. De vervanging van de bouwvallige Beurs van Zocher leidde in 1884 tot een grote internationale prijsvraag met maar liefst 166 inzendingen. H.P. Berlage schreef zich in samen met zijn toenmalige compagnon Theodor Sanders. Hun gezamenlijke ontwerp – toen nog uitgesproken historiserend in Hollandse neorenaissancestijl – behaalde de vierde prijs. De Franse architect L.M. Cordonnier werd tot winnaar uitgeroepen.

De gemeenteraad kon het echter niet eens worden over de torenhoge kosten en de gekozen neostijl. Cordonniers plan werd uiteindelijk geschrapt, waarna de kwestie jarenlang muurvast zat.

De wending kwam toen de progressief-liberale wethouder M.W.F. (Willem) Treub de regie overnam. Treub, toen wethouder van Publieke Werken, schoof in 1896 de hele prijsvraaguitslag én het idee van een nieuwe wedstrijd terzijde. In plaats daarvan passeerde hij de gevestigde orde en stelde hij Berlage – die inmiddels als stadsarchitect van het progressieve kamp gold – rechtstreeks aan als gemeentelijk adviseur en ontwerper.

Dit onderlinge onderonsje veroorzaakte enorme verontwaardiging in de architectenwereld. Critici en gepasseerde vakgenoten spraken van vriendjespolitiek: Berlage werd verweten dat hij via politieke bondgenoten een gigantische overheidsopdracht in de schoot geworpen kreeg, terwijl het eerdere, bekroonde werk van collega's moeiteeloos van tafel werd geveegd. Berlage liet de kritiek van zich afglijden en gebruikte de verkregen vrijheid om een radicaal nieuw gebouw neer te zetten. Er zou nog lang en veel over gesproken en geschreven worden.

Met het definitieve ontwerp uit 1898 schudde Berlage alle neostijlen definitief van zich af. De Beurs werd het manifest van het Nederlands Rationalisme, gestoeld op de stelregel dat schoonheid ontstaat uit constructieve eerlijkheid en ‘zindelijk denken’.

Het gebouw verrees in een monumentale, strakke rode baksteen. Berlage liet het gladde muurvlak intact; ornamenten werden niet op de gevel ‘geplakt’, maar maakten direct onderdeel uit van de metselwerkconstructie.

Het complex bundelde drie grote overdekte beurshallen samen: de Goederenbeurs, de Effectenbeurs en de Graanbeurs. De zware bakstenen ommuring werd gecombineerd met een opvallend lichte en moderne stalen kapconstructie met glazen daken, waardoor het daglicht diep in het gebouw doordrong.

Op de hoek van de Beursstraat en de Beurspleinzijde verrees de bepalende, 40 meter hoge toren. De toren bevatte de luidklok De Rubia en vormde een stedenbouwkundig baken bij de entree van de binnenstad.

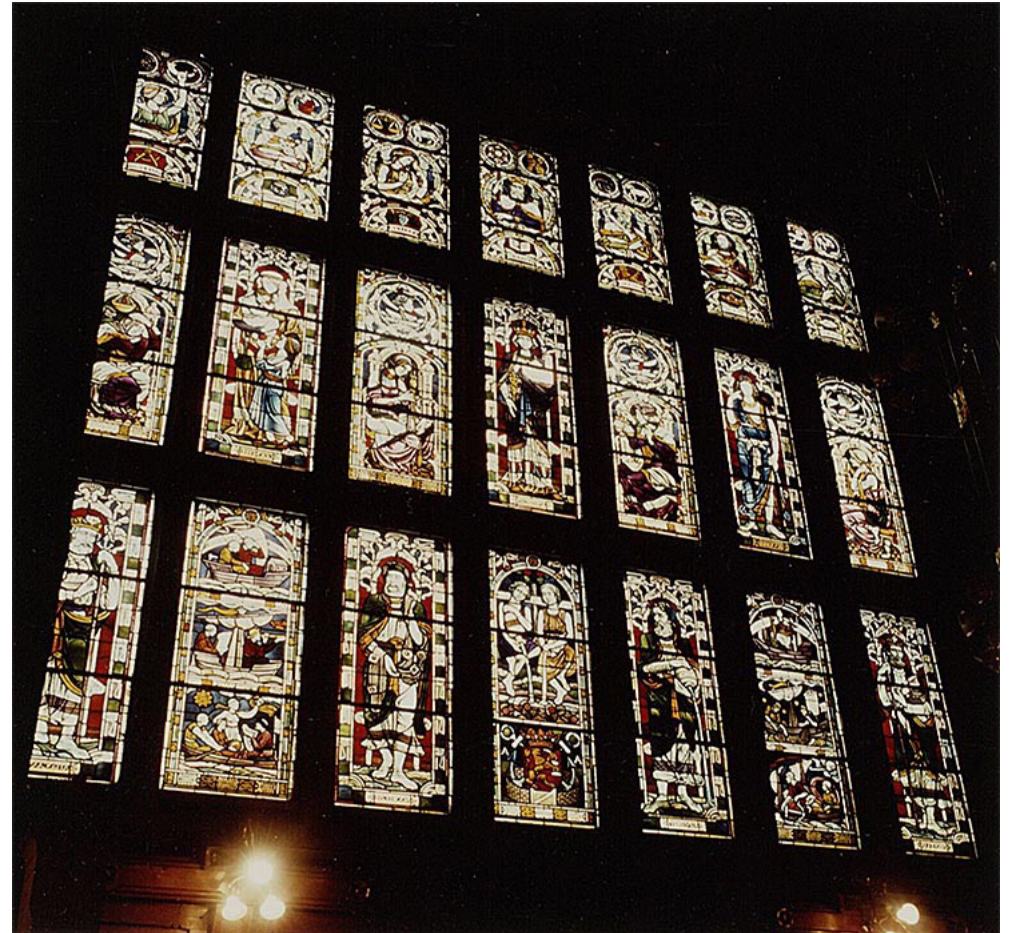
De bouw ondervond grote technische tegenslagen. Omdat het gebouw verrees in de oude, zachte rivierbedding van de Amstel, ontstonden er al tijdens de bouw ernstige verzakkingen en scheuren in het metselwerk die ter plaatse hersteld moesten worden. Met name bij de massieve Beurstoren bleken de ongeveer vijfduizend heipalen onvoldoende draagkracht te bieden in de drassige bodem. Om de dreigende ontzetting van de muren te stuiten, moest Berlage ingrijpende funderingsherstellen laten uitvoeren. Scheuren werden uitgehakt en opnieuw ingeboet, terwijl extra betoninjecties en ijzeren trekstangen de gevels alsnog moesten stabiliseren.

De Beurs werd door Berlage niet ontworpen als een koud handelscentrum, maar als een ‘volkspaleis’ en een gemeenschapskunstwerk dat de overgang van het kapitalisme naar een rechtvaardigere samenleving symboliseerde. Samen met geestverwante kunstenaars vormde hij het om tot een rijk Gesamtkunstwerk.

Lambertus Zijl hakte de monumentale beelden op de hoeken van de gevel, waaronder Gijsbrecht van Aemstel, Jan Pieterszoon Coen en Hugo de Groot. Jan Toorop ontwierp indrukwekkende keramische tegeltableaus die het Verleden, Heden en de Toekomst verbeeldden. Richard Roland Holst verzorgde de muurschilderingen over de menselijke arbeid. De glas-in-loodramen zijn van Antoon Derkinderen. Dichter Albert Verwey schreef speciaal voor het gebouw gedichten en stichtelijke versregels die in de bakstenen muren en op de toren werden gehouden.

Nadat de financiële markten en goederenhandelaren het gebouw in de loop van de 20^e eeuw stapsgewijs verlieten, dreigde in de jaren 1970 even de slopershamer. Uiteindelijk werd de Beurs gered en grondig gerestructureerd. Tegenwoordig dient het iconische Rijksmonument (nr. 3280) als een bruisend nationaal en internationaal centrum voor muziek, congressen, tentoonstellingen en culturele evenementen.

1904 - Hobbemastraat 2-4

Aan de rand van het Museumkwartier, op de hoek van de Hobbemastraat en de Stadhouderskade, ontwierp H.P. Berlage in 1904 een karakteristiek kantoorgebouw met bovenwoningen in opdracht van De Nederlanden van 1845. Met dit ontwerp gaf Berlage op een prominente stedenbouwkundige zichtlocatie blijk van zijn vaardigheid om zakelijk representativiteit te verweven met een verfijnde woonfunctie. Het pand valt op door zijn krachtige, asymmetrische gevelopbouw in warme baksteen, geritmeerd door natuurstenen banden, kraagstenen en slanke vensterpartijen. De doordachte hoekoplossing wordt geaccentueerd door een markante erkerpartij op de verdiepingen

en een robuust uitgebouwd portaal bij de entree. Boven de winkel- en kantoorplint op de begane grond verrijzen de woonlagen, waar de raamindeling zorgvuldig is afgestemd op de interne ruimtestructuur en een optimale toetreding van daglicht.

In de sobere, doch expressieve ornamentiek toont Berlage zijn voorliefde voor ambachtelijke afwerking.

De subtiele integratie van decoratieve reliëfs en strakke geveldetails onderstreept de constructieve logica van het gebouw zonder de rust van het gevelvlak te verstoren.

Het gebouw aan de Hobbemastraat vormt een waardevol relict uit Berlage's rationalistische periode rond de eeuwwisseling. Het toont hoe hij met een beheerste materiaalkeuze en een heldere ruimtelijke geleding een tijdelijk en waardig accent wist toe te voegen aan de negentiende-eeuwse stadsrand.

1903 - De Nieuwe Amstelbrug (Brug nr. 101)

Ter vervanging van een verouderde draaibrug ontwierp H.P. Berlage in 1898 een nieuwe oeververbinding over de Amstel, die de Ceintuurbaan in De Pijp verbond met de Ruyschstraat in Oost. De Nieuwe Amstelbrug vormde een cruciale stedenbouwkundige schakel in de geplande ring van de negentiende- en vroeg-twintigste-eeuwse stadsuitbreidingen.

Berlage ontwierp de brug als een indrukwekkend ensemble van ijzer- en steenarchitectuur. De overspanning over het water werd gedragen door sierlijke, doch robuuste ijzeren vakwerkbogen, geflankeerd door zware natuurstenen landhoofden en stroompijlers. Bijzonder herkenbaar waren de door Berlage ontworpen brugwach-

tershuisjes en de karakteristieke lantaarns op de pijlers, waarin hij ijzer- en steenhouwkunst op harmonieuze wijze samenbracht.

De brug was niet enkel bedoeld als functionele verkeersader, maar diende tevens als een esthetische poort over het water. Elk detail, van de bewerkte leuningen tot de profielen van de pijlers, ademde Berlage's rationalistische opvatting dat constructieve elementen tegelijkertijd de decoratieve waarde van het kunstwerk moesten vormen.

Hoewel de brug in de tweede helft van de twintigste eeuw ingrijpend werd vernieuwd en aangepast aan het modernere verkeer, blijven de stedenbouwkundige opzet en de bewaarde historische accenten herinneren aan Berlage's visionaire kijk op de infrastructurele architectuur van Amsterdam.

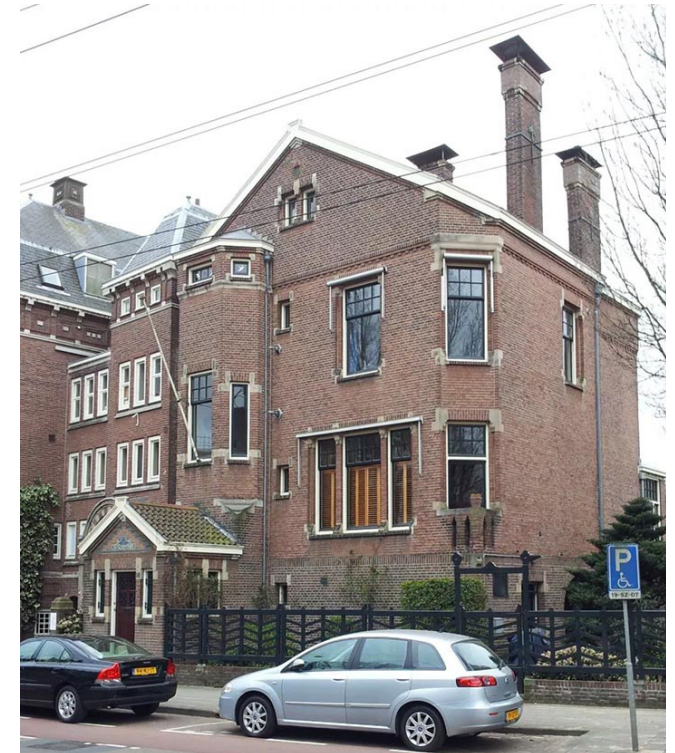
1904-1905 Middenweg 148 en Koninginneweg 18

In de eerste jaren van de twintigste eeuw ontwierp H.P. Berlage een tweetal vrijstaande respectievelijk halfvrijstaande particuliere woonhuizen in Amsterdam die zijn rationalistische ontwerpbeginselen vertalen naar een meer intieme schaal. Hoewel de villa 'Stad Wyck' aan de Middenweg 148 (Watergraafsmeer) en de stadsvilla aan de Koninginneweg 18 (Zuid) verschillen in stedenbouwkundige context, delen ze dezelfde zucht naar ambachtelijke materiaalexpressie en doordachte ruimtelijke verhoudingen.

Villa *Stad Wyck* aan de Middenweg (links) valt op door haar landelijke karakter, dat paste bij de toen nog landelijke Watergraafsmeer. Het had een steil, afgeknot schilddak en een sober decoratief gevelbeeld. De compositie wordt gedomineerd door een erker op de begane grond en een beschutte ingangspartij met een bewerkte houten luifel. De baksteengevels zijn vrijwel vrij van overbodige opsmuk, waardoor de nadruk volledig ligt naad en vorm van het metselwerk en de verhoudingen van de raampartijen.

Het woonhuis aan de Koninginneweg 18 (onder) toont daarentegen een meer monumentale, stedelijke aanwezigheid. Hier paste Berlage een dynamischer gevelritme toe met uitspringende erkers, een opvallend uitgebouwd portaal bij de entree en slanke, hoog opgaande schoorstenen die het silhouet bepalen. Subtiele natuurstenen accenten bij de lateien en kraagstenen markeren de constructieve onderdelen van het pand.

*Beide foto's:
amsterdamopdekaart.nl*

1905 - Linnaeusstraat / Pretoriusstraat

Aan de Linnaeusstraat, direct tegenover het terrein van de voormalige Oostergasfabriek en aan de toegang tot de opkomende Transvaalbuurt, verrees in 1905 dit opmerkelijke woningbouwcomplex naar ontwerp van H.P. Berlage. Op deze bepalende locatie gaf Berlage de stedenbouwkundige hoek van de Linnaeusstraat en de Pretoriusstraat een verrassende wending door de gevelwand geleidelijk te laten terugwijken in een flauwe, halfronde knik.

Door deze subtiele uitholling van het gevelvlak ontstond een karakteristieke inham in de straatwand. Dit verrijkte niet alleen het ruimtelijke zicht vanuit het straatbeeld, maar maakte eveneens een optimale toetreding van licht en lucht in de woningen mogelijk. Het ensemble wordt aan weerszijden beëindigd door twee krachtige hoekrisalieten met steile topgevels en slanke, polygone erkers.

Deze erkers rusten op robuuste natuurstenen kolommen met gelede kraagstenen, een expressief detail waarin Berlage's voorliefde voor ambachtelijke steenhouwkunst en constructieve expressie treffend naar voren komt.

Het strakke baksteenmetselwerk wordt ritmisch geled door samengestelde vensterpartijen, ontlastingsbogen en decoratieve sierbanden. Op de begane grond gaven ruime winkelpuien en uitnodigende portieken het complex een dynamisch, stedelijk karakter, terwijl de bovenliggende verdiepingen bestemd waren voor kwalitatieve etagewoningen.

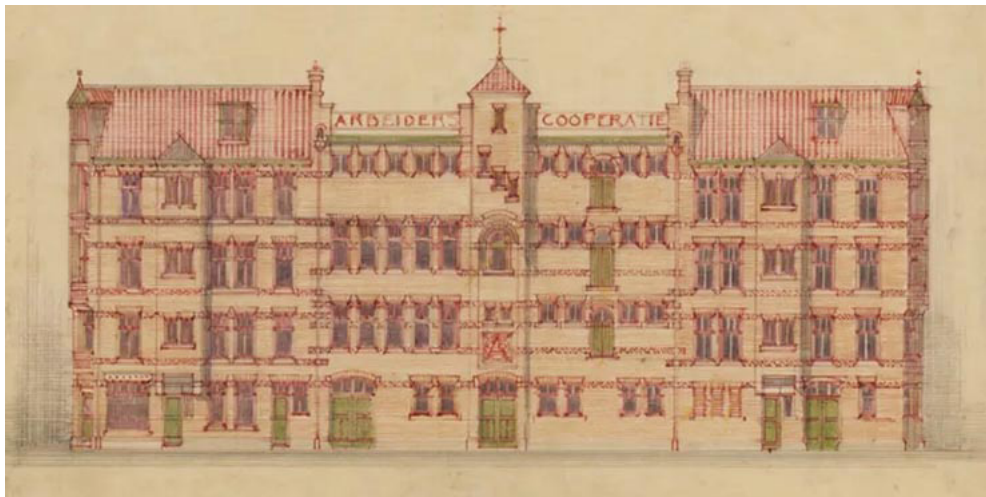
Met dit ontwerp demonstreerde Berlage opnieuw hoe een stedenbouwkundige overgangszone kon worden getransformeerd tot een krachtig architectonisch accent. Het complex aan de Linnaeusstraat geldt tot op de dag van vandaag als een toonbeeld van zijn rationalistische woningbouw, waarin functionele plattegronden, ruimtelijke werking en verfijnde geveldetailering een harmonieuze eenheid vormen.

1907-'08 - Toldwarsstraat 1-7

Bij het complex voor de Algemene Arbeiderscoöperatie De Dageraad aan de Toldwarsstraat, Tolstraat en Pieter Aertszstraat was sprake van een hele specifieke taakverdeling tussen J.W.F. (Jan) Hartkamp jr. en H.P. Berlage.

In 1907 verstrekte de coöperatie De Dageraad de opdracht voor het complex (bestaande uit een broodbakkerij met elf ovens op de begane grond, magazijnen en bovengelegen woningen met een winkel op de hoek van de Pieter Aertszstraat) aan Jan W.F. Hartkamp jr. Hartkamp, een voormalig leerling van Berlage, ontwierp de structuur, de indeling en de plattegronden van de woningen en de bedrijfsruimten. De uitwerking van het gevelontwerp stuitte destijds echter op inhoudelijke kritiek of ontevredenheid binnen het bestuur en de Welstandscommissie. Geldschietster ANDB beval Berlage aan om uit de impasse te komen. Hartkamp jr. was in de werkplaats en het atelier van Berlage gevormd, en had daarom geen bezwaar dat zijn oude leermeester als adviserend/superviserend architect zou optreden.

Berlage nam vervolgens het exterieur en de gevelwand voor zijn rekening. Hij herontwierp de straatwanden in zijn kenmerkende sobere, strak-geometrische baksteenarchitectuur (zie zijn ontwerp-tekening links).

Samenvattend kan gesteld worden dat Jan Hartkamp jr. de oorspronkelijk hoofdarchitect was, verantwoordelijk voor de initiële opzet, de plattegronden, de ruimtelijke indeling en het functionele programma van het coöperatiegebouw. Zijn leermeester Berlage werd verantwoordelijk voor het esthetische gevelontwerp en de architectonische uitstraling naar de straat.

1908 - Gabriel Metsustraat 16 – Tekenschool

In het Museumkwartier ontwierp H.P. Berlage in 1908 een bijzonder onderwijsgebouw: de Dagteken- en Kunstambachtsschool voor Meisjes aan de Gabriel Metsustraat 16. Met de stichting van dit instituut verkreeg het kunstnijverheidsonderwijs voor jonge vrouwen een speciaal daarvoor ontworpen, representatief onderkomen dat harmonieus werd ingepast in de gesloten negentiende-eeuwse straatwand.

De specifieke functie van het gebouw als opleidingsinstituut voor beeldende en toegepaste kunst bepaalde in hoge mate de ruimtelijke en esthetische opzet. Om de ateliers en tekenzalen van een maximale hoeveelheid gelijkmatige lichtinval te voorzien, ontwierp Berlage een gevel met opvallend brede, ritmisch gerangschikte

vensterpartijen. De bovenste verdieping wordt gekenmerkt door een reeks aaneengesloten, monumentale dakkapellen met hoge raampartijen, specifiek geconstrueerd om het voor kunstenaars zo essentiële noorderlicht diep in het pand te laten doordringen.

Centraal op de begane grond bevindt zich een diepe, gewelfde rondboogtoegang die de hoofdentree markeert en het gebouw een waardige, publieke uitstraling verleent. Direct onder de daklijst is in het gevelvlak een horizontaal fries verwerkt met de tekst Dagteken- en Kunstambachtsschool voor Meisjes, geflankeerd door strakke geometrische motieven.

In de beheerste baksteen-architectuur en de verfijnde natuurstenen details toont Berlage zijn kenmerkende rationalistische benadering: de constructieve logica en de functionele eisen van het onderwijs dicteren de vorm. Het gebouw aan de Gabriel Metsustraat vormt zo een belangrijk relict van zowel Berlage's onderwijsarchitectuur als de opkomst van de professionele kunstnijverheidsopleidingen in Amsterdam.

1911 - Tolstraat 21-53 / Pieter Aertszstraat

In de De Pijp ontwierp H.P. Berlage rond 1911 in samenwerking met architect J.C. (Jop) van Epen een grootschalig woningbouwcomplex voor de Algemeene Arbeiderscoöperatie De Dageraad. Dit krachtige huizenblok beslaat het gehele terrein tussen de Tolstraat en de Pieter Aertszstraat tot de Toldwarsstraat. Waar Berlage in eerdere fasen voor de coöperatie adviseerde, gaf hij hier samen met Van Epen vorm aan een gezichtsbepalend stedenbouwkundig ensemble binnen de opkomende volkshuisvesting. Het complex valt op door zijn doordachte hoekoplossing op de kruising van de straten. Berlage liet het hoekvolume afschuinen en accentueerde deze partij met een brede, plat afgedekte dakkap die ver oversteekt. Op de begane grond werd een winkelruimte ingericht voor de coöperatie, herkenbaar aan de karakteristieke entreepartij met zware natuurstenen sluitstenen en opvallende ontlastingsbogen. De opschriften op de winkelruiten verwezen trots naar de maatschappelijke functie

van de winkel als distributiepunt van De Dageraad. De langgestrekte gevelwanden aan de straatzijden toonden een strakke, rationalistische ritmiek. De repetitie van rechthoekige vensterpartijen werd ritmisch onderbroken door slanke, uitstekende houten erkerpartijen en de opvallende diagonaal

oplopende brandtrappen met stalen balustrades, die het baksteenvolume een dynamisch reliëf gaven.

Met dit complex toonden Berlage en Van Epen hoe een hoge bouwdichtheid toch gecombineerd kon worden met visuele variatie, ambachtelijke metselwerkdetails en voldoende lichtinval. Het vormt een van de belangrijkste overgangswerken van de sobere rationalistische woningbouw naar de latere, meer uitgesproken Amsterdamse School-complexen in Zuid.

1911-'13 - Transvaalstraat / Pretoriusstraat / Kraaipanstraat

In de steeds populairder wordende Transvaalbuurt in Amsterdam-Oost ontwierp H.P. Berlage rond 1911 in opdracht van de Algemeene Woningbouwvereniging (AWV) een omvangrijk complex met 226 arbeiderswoningen. De stedenbouwkundige opzet aan de Transvaalstraat en omliggende straten vormde een belangrijke proeftuin voor Berlage's visie op het vormgeven en inrichten van de moderne, sociale stadswijk.

In plaats van de tot dan toe gebruikelijke eentonige, eindeloze gevelwanden introduceerde Berlage hier een dynamisch straatbeeld met subtiele sprongen in de rooilijn, hoekaccenten en verspringende bouwmassa's. Het strakke baksteenmetselwerk vormt de basis, maar wordt op ritmische wijze verlevendigd door de toepassing

van uitstekende franse balkons met spijlenbalustrades, steil hellende mansardekappen met markante dakkapellen en robuuste, gewelfde doorgangen en ontlastingsbogen op de begane grond.

Een opvallend kenmerk in de compositie is het samenspel tussen de lagere en hogere gevelvlakken, waardoor er meer lichtinval en luchtstroming in de straat ontstond, een cruciale stap voorwaarts in de hygiënische volkshuisvesting. De strakke geometrie en het eerlijke materiaalgebruik sluiten naadloos aan bij Berlage's rationalisme, terwijl de plastische opbouw al voorzichtig vooruitblijkt naar de ruimtelijke verfijning van de latere woningbouw in Plan Zuid.

Als vroeg voorbeeld van grootschalige, georganiseerde volkshuisvesting toont dit complex hoe Berlage esthetische kwaliteit, stedenbouwkundige variatie en doordachte functionaliteit wist te verenigen voor de werkende klasse.

1913-'15 - Javaplein / Javastraat / Indische Buurt (Berlageblokken)

In de Indische Buurt in Amsterdam-Oost verrezen tussen 1913 en 1915 de befaamde Berlageblokken naar een ontwerp dat H.P. Berlage al in 1911 formuleerde. Het ensemble omvat twee vrijstaande woningblokken aan het Javaplein en een derde volume op de kop van een aangrenzend bouwblok in de Javastraat. In opdracht van de Algemeene Woningbouwvereniging (AWV) creëerde Berlage hier een stedenbouwkundig sluitstuk dat het plein en de omliggende straten een uitgesproken monumentaal karakter verleende.

Het ontwerp toont Berlage's meesterschap in het vormgeven van de openbare ruimte. Door de blokken als zelfstandige, krachtige volumes op te zetten, kreeg het Javaplein een heldere begrenzing en een ruimtelijke dynamiek. De gevels zijn opgetrokken in een warme baksteen en worden gekenmerkt door een strakke, rationalistische ritmiek. De hoeken van de blokken zijn plastisch geac-

centueerd met subtiële verhogingen, steile kapconstructies en afgeronde of schuine wandvlakken die de overgang naar de zijstraten begeleiden.

In de geveldetailering combineerde Berlage functionele soberheid met ambachtelijke verfijning. Ritmisch geplaatste vensterpartijen, getoogde ontlastingsbogen boven de entrees op de begane grond en ingetogen houten erkers en balustrades verlenen de strakke gevelvlakken reliëf. Op de begane grond gaven ruime plinten en winkelpuien het complex een levendige wisselwerking met het openbare stadsleven.

De Berlageblokken aan het Javaplein gelden als een schoolvoorbeeld van de vroeg-twintigste-eeuwse volkshuisvesting. Ze tonen hoe stedenbouwkundige visie en hoogwaardige woningarchitectuur hand in hand gingen om de arbeidersklasse te voorzien van gezonde, hygiënische en esthetisch volwaardige huisvesting.

De inrichting was bij oplevering zeer karig, geen keuken maar een spoeihok/pantry om te voorkomen dat gezinnen eeuwig in de keuken zouden rondhangen. Die formule heeft de AWV al in 1918 verlaten en de woningen afgestoten aan de gemeente Amsterdam. Die bouwde rond 1970 alsnog een keuken en meteen een douche in.

**1912 - Zaagmolenstraat 7-13 / Gillis van Ledenberchstraat 1-19
/ Rombout Hogerbeetsstraat 18-32**

In de Frederik Hendrikbuurt ontwierp H.P. Berlage rond 1912 in opdracht van de *Vereeniging tot verbetering der Volkshuisvesting* 'De Arbeiderswoning' dit woningbouwcomplex. Het bouwblok, omsloten door de Zaagmolenstraat, de Gillis van Ledenberchstraat en de Rombout Hogerbeetsstraat, omvatte 40 woningen die specifiek bestemd waren voor grote, minder draagkrachtige gezinnen. De totstandkoming werd sterk getekend door de strikte financiële eisen van De Arbeiderswoning, waardoor het esthetische programma tot het uiterste moest worden versoerd. Onder druk van de vereniging om de stichtingskosten zo laag mogelijk te houden, werden kostbare geveldecoraties en overbodige accenten geschrapt. Wat overbleef is een pure en uiterst functionele invulling van de

stedenbouwkundige kavel. De strakke baksteengevels worden bepaald door een sobere ritmiek van vensters, vlakke borstweringen en getoogde ontlastingsbogen boven de portieken. Subtiële ritmering in het gevelbeeld werd bereikt door lichte risalieten met topgevels en een beheerste verhouding in de daklijn.

1915 - Spreeuwenpark 85-113 (ontwerp 1904)

In de Vogelbuurt in Amsterdam-Noord verrees aan het Spreeuwenpark een van de vroegste en meest bepalende sociale woningbouwcomplexen van het stadsdeel. H.P. Berlage ontwierp het ensemble oorspronkelijk reeds rond 1904 in opdracht van de Algemeene Woningbouwvereniging (AWV), waarna het in samenwerking met architect J.C. van Epen in 1915 definitief werd voltooid. Het complex markeert de historische overgang van dichtbebouwde, kazerneachtige volkshuisvesting naar een menselijkere, hygiënische stedenbouw waarin licht, lucht en groen centraal stonden. Het woningblok bestaat uit twee bouwlagen onder een flauw hellend zadeldak. Berlage paste zijn vertrouwde rationalistische vormtaal toe, waarin het eerlijke gebruik van baksteen de boventoon voert. De gevels tonen een beheerste ritmiek van vensters en houten kozijnen, subtiel onderbroken door verspringende ge-

velvlakken. Een opvallend vernieuwend element voor die tijd was de inpassing van kleine voortuintjes langs de straat, afgescheiden door lage hekwerken of heggen. Hiermee creëerden de architecten een overgangszone tussen het privé-domein en de openbare ruimte van het park.

Hoewel sober van opzet ten opzichte van zijn latere monumentale ontwerpen in Plan Zuid, is de hand van de meester herkenbaar in de zorgvuldige metselwerkdetails, de plastische verhoudingen van de kapconstructie en de gevel-beëindigingen. Als pioniersproject voor de arbeidershuisvesting over het IJ vormde het complex rond het Spreeuwenpark een belangrijk stedenbouwkundig prototype. Het toonde aan dat met beperkte middelen en een sobere architectuur toch een waardige, gezonde en kwalitatieve leefomgeving voor de arbeidersklasse kon worden gerealiseerd.

De Amerikaanse reis (1911): het werk van Frank Lloyd Wright

In de herfst van 1911 stak de inmiddels 55-jarige en gevestigde ‘meester van de Beurs’ de Atlantische Oceaan over. Berlage dacht een blik te gaan werpen op de industriële voortvarendheid van de Nieuwe Wereld, maar de reis liep uit op een artistieke aardverschuiving. Waar hij de eerste wolkenkrabbers in New York nog afdeed als een rommelige stapeling van bouwvolumes, beefde hij van opwinding toen hij in Chicago en omgeving werd geconfronteerd met het werk van Frank Lloyd Wright.

Berlage bezocht onder meer de beroemde Unity Temple in Oak Park en het Unity Building in Buffalo. Hij was verbijsterd door wat hij zag. Waar de Europese architectuur nog altijd worstelde met

muren als zware, gesloten dozen, zag Berlage hoe Wright de ruimtes liet vloeien. De ver overstekende platte daken, de krachtige horizontale gevellijnen en de manier waarop Wright het daglicht via glazen kappen tot diep in het hart van het gebouw bracht, sloegen bij Berlage in als een bom. In zijn reisverslag Amerikaanse reis-herinneringen uit 1912 stak hij zijn bewondering niet onder stoelen of banken; hij noemde Wright een meester die zijns gelijke in Europa niet kende. Berlage wierp zich bij terugkomst op als de belangrijkste ambassadeur van Wrights gedachtegoed in Europa. Zonder deze Amerikaanse ervaring zou zijn latere meesterwerk, het Kunstmuseum in Den Haag, met zijn ruimtelijke dynamiek, spiegelvijvers en mathematische maatsysteem, nooit in deze vorm zijn ontstaan.

Foto Unity Temple: Oak Park org - Martin House: © Emily Fata

Plan Zuid is het stedenbouwkundig plan voor de uitbreidingswijken ruwweg ten zuiden van de Ceintuurbaan en de De Lairesestraat, en tussen Amstel en Schinkel: de Nieuwe Pijp, Stadionbuurt, Apollobuurt en Rivierenbuurt. Het plan dateert uit 1915; de wijk was in 1930 grotendeels voltooid.

De annexatie van een groot deel van de gemeente Nieuwer-Amstel in 1896 maakte het voor Amsterdam mogelijk om zuidwaarts uit te breiden. Aan de architect H.P. Berlage werd gevraagd een stedenbouwkundig plan op te stellen. Berlage's eerste ontwerp werd afgewezen: het was een parkachtig plan met weinig woningen en daardoor te duur. Berlage ging terug naar de tekentafel en maakte een nieuw plan, dat in 1917 door de gemeenteraad werd aangenomen. Met het goedkeuren van het definitieve Plan Zuid verschoof Berlage's rol van die van een 'ontwerpend architect' naar die van een stedenbouwkundig regisseur en supervisor.

In de praktijk betekende dit het volgende:

- Berlage ontwierp de grote artistieke hoofdlijnen: de brede monumentale assen (zoals de Vrijheidslaan, Churchilllaan en Apollolaan), de symmetrie, de pleinen en de esthetische samenhang van de stadsdelen.
- Hij stelde de randvoorwaarden vast waar de invullende architecten zich aan moesten houden. Denk aan de verplichte goot-

hoogtes, het doorlopende gebruik van baksteen, vlakke of hellende daken en de uniforme gevelwanden.

- De feitelijke invulling en de uitwerking van de afzonderlijke woningbouwblokken liet hij grotendeels over aan de jongere generatie architecten, voornamelijk de pioniers van de Amsterdamse School, zoals Michel de Klerk, Piet Kramer en Joan van der Mey.

Waar Berlage zelf in zijn eerdere rationalistische periode elk gebouw van plint tot schoorsteen zelf uittekende, fungeerde hij in Plan Zuid als de geestelijk vader en toezichthouder op kwaliteit.

De individuele expressie van de jongere architecten bleef ondergeschikt aan het grote, monumentale geheel.

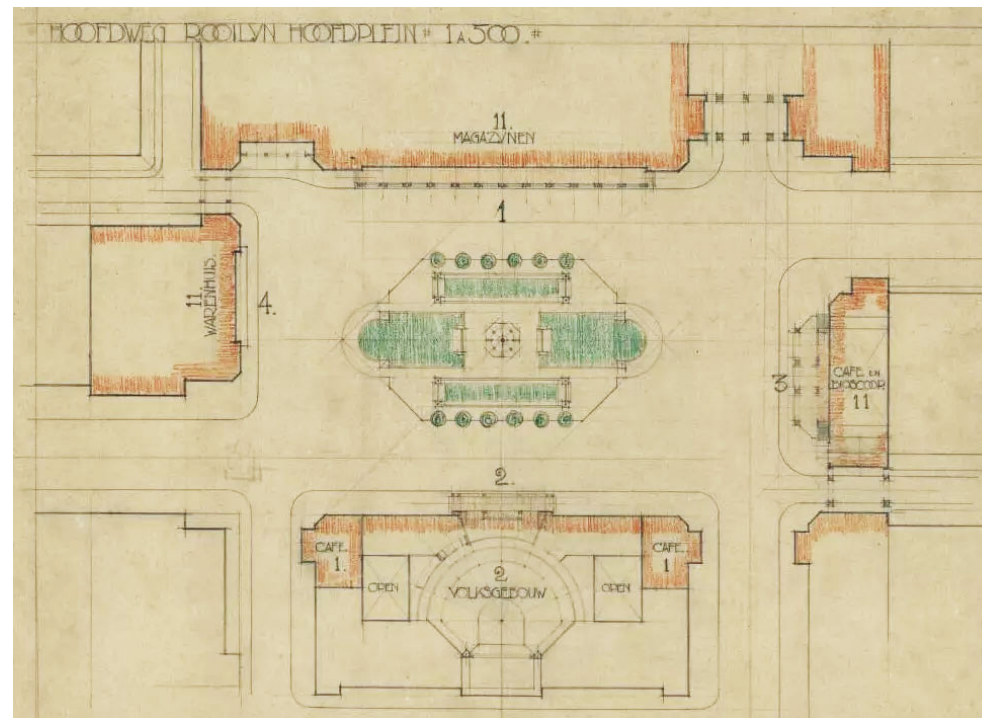
Het Plan is niet geheel uitgevoerd zoals Berlage het had bedacht. Het grote spoorwegstation aan

het eind van de Minervalaan is er nooit gekomen. Daardoor werd die laan een lege as. In plaats van een academie voor beeldende kunsten werd aan het andere einde van de Minervalaan in 1962 het Hiltonhotel gebouwd. Ook had Berlage een academisch ziekenhuis in gedachten waar in 1922 het woningbouwcomplex De Dageraad werd opgeleverd. En het stratenplan van de zuidoostelijke buurt is traditioneler geworden dan de concentrische vormen van Berlage. Desalniettemin is de essentie van enkele verkeersaders en veel rustige straten overeind gebleven.

1924 - Mercatorplein

Binnen de grootschalige stedelijke uitbreiding van Plan West kreeg H.P. Berlage rond 1924 de eervolle opdracht om het stedenbouwkundige en architectonische hart te ontwerpen: het Mercatorplein, in zijn vroegste ontwerptekeningen aangeduid als het 'Hoofdplein'. Waar private ontwikkelaars zoals Heere van de Schaar en uiteenlopende woningbouwverenigingen de grote woonblokken in de omliggende straten realiseerden, waarborgde Berlage met dit plein een monumentaal en samenhangend centrum voor de nieuwe arbeiders- en middenstandswijk. Berlage's stedenbouwkundige visie voor het plein is overduidelijk afleesbaar op zijn vroege situatie-tekeningen. Het plein werd door hem opgezet als een besloten, mathematisch geordend 'stadspan' dat als een ruimtelijk scharnierpunt fungeerde tussen de Hoofdweg en de Jan van Galenstraat. In zijn oorspronkelijke programmering voorzag Berlage het plein van een prominente maatschappelijke functie, met ruimte voor een groot volksgebouw, magazijnen, een warenhuis, een café-bioscoop en een symmetrisch aangelegd groen plantsoen op het binnenterrein.

In de uiteindelijke architectonische uitwerking rond het plein paste Berlage zijn vertrouwde, gerijpte rationalistische vormtaal toe.

De gevelwanden kenmerken zich door een hechte baksteenstructuur met ver overstekende daklijsten, strakke vensterritmes en twee markante hoektorens die als visuele poortwachters het plein markeerden.

Hoewel niet alle beoogde culturele functies exact volgens de eerste tekeningen werden uitgevoerd, bleef de monumentale hoofdrop-

zet behouden. Het Mercatorplein geldt als een van de meest geslaagde voorbeelden van Berlage's late stedenbouwkundige werk, waarin hij een alledaags verkeersknooppunt wist te transformeren tot een waardige, harmonieuze ontmoetingsplek voor West.

Beide torens van 35 meter hoog op de noordoostelijke en zuidwestelijke hoeken van het Mercatorplein waren een bewuste, artistieke toevoeging uit de koker van Berlage zelf. Voor Berlage voldeden de torens aan een paar hele specifieke stedenbouwkundige en architectonische functies binnen

zijn ontwerp:

- Visuele afsluiting en ruimtelijke afbakening: Het Mercatorplein heeft door de kruising van de Hoofdweg en de Jan Evertsenstraat een asymmetrische en doorganggerichte vorm. De torens en de onderliggende poortgebouwen moesten dienen als verticale blikvangers om de doorkijk langs de lange, strakke straten

te ‘breken’ en het plein gevoelsmatig als een besloten, besloten ‘stadszaal’ of piazza op te sluiten.

- Oriëntatiepunten in de wijk: In de destijds nogal eenvormige baksteenmassa’s van Plan West fungeren de torens als stedenbouwkundige baken die vanuit de verte de centrale ontmoetingsplek van de buurt markeren.
- Functie als atelierwoningen: Ze waren niet uitsluitend decoratief; Berlage richtte de torenverdiepingen functioneel in als gestapelde atelierwoningen voor kunstenaars en creatievelingen.

Toen het plein in 1924-1927 werd gerealiseerd, vormden de torens dan ook de kers op de taart van zijn ontwerp.

De verwaarlozing en uiteindelijke sloop van de noordelijke toren in 1961 lag voornamelijk aan een combinatie van achterstallig onderhoud, slechte fundering/bouwkwaliteit en leegstand, maar de functie als feest- en zalencentrum speelde zijdelings wel een rol in het verval. De noordelijke toren raakte zo zwaar verwaarloosd dat deze in 1961 werd gesloopt. Pas bij de grote reconstructie van het Mercatorplein in de jaren negentig is deze toren in de oorspronkelijke staat van Berlage herbouwd.

Het gebouwencomplex onder de toren en de toren zelf boden onder meer onderdak aan zalen (bekend als Mercator zaal of Café Mer-

cator), waar feesten, buurtactiviteiten en bijeenkomsten plaatsvonden. Doordat de exploitatie op termijn moeizamer werd en het pand intensief werd gebruikt zonder dat er voldoende werd geïnvesteerd in het fysieke onderhoud van de torenconstructie, trad er ernstige betonrot en vochtschade op. Toen de gemeente Amsterdam rond

1960 de staat van de noordelijke toren inspecteerde, bleek de constructieve veiligheid zodanig in het geding dat restauratie destijds te kostbaar werd bevonden. Dit leidde tot het besluit om de toren in 1961 te slopen, een beslissing die later breed werd betreurd en die pas in de jaren negentig met de herbouw werd hersteld.

Vooraf in de 80-er jaren van de vorige eeuw verloederde het plein en de omgeving snel. In de 90-er jaren werd ingegrepen, met een ingrijpende renovatie die ongeveer 150 miljoen gulden kostte. Het overgrote deel van dat geld

werd besteed aan het opknappen van de woningen. Onder het plein kwam een parkeergarage. Het noordelijke blok werd helemaal herbouwd, en de noordoostelijke toren kwam terug. Ook de openbare ruimte van het plein werd aangepakt. Al het verkeer werd voortaan langs de zuidelijke, westelijke en noordelijke randen geleid, zodat aan de oostkant voetgangers alle ruimte konden krijgen.

Foto met herbouwde toren en noordelijk blok: amsterdamopdekaart.nl

1926 - Rembrandtplein 47 - Amsterdamsche Bank

In het hart van het Amsterdamse uitgaans- en zaken centrum ontwierp H.P. Berlage rond 1926 het monumentale kantoorgebouw voor de Amsterdamsche Bank. Het reusachtige complex beslaat een heel kavel tussen het Rembrandtplein, de Amstelstraat en de Herengracht. Waar Berlage in zijn vroegere bankgebouwen nog zocht naar een balans tussen de historische binnenstad en nieuwe zakelijkheid, realiseerde hij hier een van de meest imposante representanten van zijn late, strak-geometrische oeuvre.

Het stedenbouwkundige volume valt op door zijn krachtige, gesloten massa in donkere baksteen. Berlage behield de strakke gevelwand, maar gaf het complex een uitgesproken verticaal accent door een hoge, slanke klokkentoren op te trekken bij de hoek van de Amstelstraat en het Rembrandtplein. Deze toren fungeert als een visueel anker in het drukke stadsbeeld en herbergt bovenin een klok met verfijnde uurwerkmotieven. De plint van het gebouw is uitgevoerd in zwaar, robuust graniet, wat het geheel een onverwoestbare en waardige bankuitstraling verleent.

De gevels vertonen een strakke, repetitieve ritmiek van rechthoekige vensterpartijen, subtiel onderbroken door risalieten en beeldhouwwerk bij de ingangspartijen. In samenwerking met beeldhouwers werden subtiele reliëfs en wapenstenen in het graniet en het metselwerk geïntegreerd, die verwijzen naar de financiële en maatschappelijke functie van de instelling.

Het voormalige bankkantoor geldt als een meesterwerk uit Berlage's late periode. Het toont hoe hij met een enorme schaalvergroting in de binnenstad wist om te gaan door middel van een doordachte stedenbouwkundige inpassing, superieure baksteenarchitectuur en een volkomen tijdloze Monumentaliteit.

1926 - Berlagebrug (Brug nr. 423)

Als monumentale oostelijke toegang tot Plan Zuid over de Amstel ontwierp H.P. Berlage rond 1926 de naar hem genoemde Berlagebrug. De oeververbinding tussen de Vrijheidslaan (destijds Amstel-laan) en de Mr. Treublaan vormde een cruciaal stedenbouwkundig sluitstuk in Berlage's uitbreidingsplan. Het kunstwerk moest niet alleen de snelle verkeersstroom verwerken, maar diende tevens als een waardige, architectonische poort tot de nieuwe zuidelijke stadswijk.

In de vormgeving van de brug toonde Berlage op rijpere leeftijd nog eenmaal zijn meesterschap in het verenigen van zware ingenieursbouw met monumentale esthetiek. De brede basculebrug over de Amstel wordt gekenmerkt door robuuste bakstenen landhoofden, granieten pijlers en een stalen overspanning. De meest in het oog springende elementen zijn de hoge, bakstenen brugwachters-toren aan de noordwestzijde en het monumentale tegeltableau van

Hildo Krop, dat de verheffing van de stad verbeeldt.

Berlage ontwierp de brug als een integraal ensemble waarin elk detail was doordacht. Slanke lantaarns, bewerkte balustrades, granieten trappartijen naar de waterkant en de imposante vlaggemasten verlenen het civieltechnische werk een verfijnde, bijna plechtige allure. De toren fungeerde daarbij als een krachtig verticaal ankerpunt in het verder vlakke landschap.

Als een van de laatste grote werken die Berlage voor Amsterdam op papier zette, staat de Berlagebrug symbool voor de vervolmaking van Plan Zuid. Het bouwwerk vormt een meesterlijke synthese tussen verkeersinfrastructuur en stedenbouwkundige monumentaliteit.

Foto: Doriann Kransberg

Hiermee is het oeuvre van Berlage in Amsterdam wel genoegzaam behandeld, maar dat wil niet zeggen dat de inmiddels 50-jarige meester met pensioen ging. Hij verlegde alleen zijn focus op Den Haag. Hij verhuisde al in 1914 met zijn gezin van Amsterdam naar Den Haag. De directe aanleiding voor de verhuizing was dat hij in dienst trad als esthetisch adviseur en architect bij de firma Wm. H. Müller & Co te Rotterdam, het bedrijf van de bekende kunstverzamelaars Anton en Helene Kröller-Müller, die destijds in Den Haag woonden. In Den Haag betrok Berlage een door hemzelf ontworpen woonhuis op het adres Violonweg 14 (in het Scheveningse parkgebied/Witte Brug-kwartier). Hij bleef daar tot aan zijn overlijden in 1934 wonen.

In zijn laatste jaren trad Berlage op als raadgevend stedenbouwkundige voor diverse gemeenten buiten de hoofdstad, waaronder Den Haag, Utrecht en Groningen, waarbij hij adviseerde over wijkuitbreidingen en infrastructuur.

Gemeentemuseum Den Haag (het huidige Kunstmuseum Den Haag) - 1927 (ontwerp) / 1935 (opening)

Met het Gemeentemuseum Den Haag realiseerde H.P. Berlage het absolute meesterwerk en artistieke testament van zijn oeuvre. Berlage werkte van 1927 tot aan zijn overlijden in 1934 intensief aan het ontwerp van dit moderne museumgebouw aan de Stadhouderslaan. Het complex, dat postuum in 1935 werd geopend, verenigde zijn levenslange zoektocht naar heldere constructie, maatvoering en een harmonieuze beleving van kunst. Het gebouw is opgezet rond een streng en mathematisch doordacht maatsysteem. Het exterior wordt gekenmerkt door een strakke, dynamische stapeling van kubische bakstenen volumes. Berlage maakte hierbij gebruik van speciaal voor het museum gebakken, geel-bronskleurige bakstenen. Bezoekers naderen het complex via een overdekte wandelgang langs een langgerekte spiegelvijver, een inscenering die dient als een rustgevende overgang van de dynamiek van de buitenwereld naar de serene luwte van de kunst.

In het interieur bereikte Berlage een ongekennde synthese tussen ruimtelijkheid, licht en functionaliteit. Hij ontwierp ruime, doordacht aaneengeschakelde zalen met innoverende daglichttoetreding via glazen plafonds, waardoor de geëxposeerde werken in een natuurlijk en egaal licht worden gehuld. Tot in de kleinste details, van het verfijnde tegelwerk, de koperen muurankers en de bronzen deurgrepen tot de meubels en de kleurstelling van de vloeren, stuurde Berlage de esthetische samenhang bij.

Het Gemeentemuseum geldt wereldwijd als een icoon van de vroegmoderne museumarchitectuur. Het toont hoe Berlage zijn rationalisme wist te transformeren tot een tijdloze, warme en uitnodigende ‘tempel voor de kunst’.

Toen Berlage in 1911 zijn beroemde studiereis door de Verenigde Staten maakte, raakte hij diep onder de indruk van Wrights werk (zoals het Larkin Building in Buffalo en de Unity Temple in Oak Park). Hij werd een van de belangrijkste ambassadeurs en verspreiders van Wrights gedachtegoed in Europa.

In het Gemeentemuseum (1927-1935) zie je die Wrightiaanse invloeden op een paar heel specifieke manieren terugkomen, zoals horizontale geleding en dynamische volumewerking. De manier waarop het museum is opgebouwd uit elkaar overlappende, lagere en hogere kubische blokken met ver overstekende platte daken, herinnert sterk aan Wrights Prairie Houses. De nadruk ligt op de horizontaliteit, die het gebouw verankert in de omgeving.

Net als Wright past Berlage een doordachte dramaturgie van de ruimte toe. Je komt niet binnen via een gigantische, klassieke bordestrap, maar wordt via een lage, langgerekte, overdekte gang langs de spiegelvijver geleid. Deze 'gecomprimeerde' binnenkomst versterkt het gevoel van ruimte en licht zodra je de centrale hal of de zalen betreedt; een typische Wright-techniek.

Wright's voorliefde voor geometrische patronen, strakke patronen in glas-in-lood, tegelwerk, ingebouwde meubels en verlichtings-armaturen resoneert in Berlage's gedetailleerde afwerking van de museuminterieurs. Ook het strakke grid van 1,10 bij 1,10 meter dat de basis vormt voor de gehele plattegrond en deuren, leunt sterk op Wright's mathematische ontwerpfilosofie.

De spiegelvijvers, binnenhoven en grote vensterpartijen die het zicht op de omliggende tuin kadreren, weerspiegelen Wright's 'organische architectuur', waarin een gebouw een natuurlijke dialoog aangaat met de omringende natuur.

Het Gemeentemuseum kan dan ook worden beschouwd als de ultieme synthese waarin Berlage zijn eigen Hollandse, rationele baksteenarchitectuur liet versmelten met de ruimtelijke dynamiek van Frank Lloyd Wright.

Nederlands-Indië (1923): De poëzie van het tropische licht

In 1923 scheepte de 67-jarige Berlage in voor een drie maanden durende reis door Java, Sumatra en Bali. Hij was door Indische architectenkringen uitgenodigd om te adviseren over de stedenbouw in de kolonie, maar de reis transformeerde al snel in een diep filosofische ontdekkingstocht. Ter plaatse raakte Berlage diep geraakt door de organische bouwtradities van de lokale bevolking. In zijn reisdagboek 'Mijn Indische reis' roemde hij de traditionele kampongarchitectuur en de Balinese tempelcomplexen met hun Meru-torens.

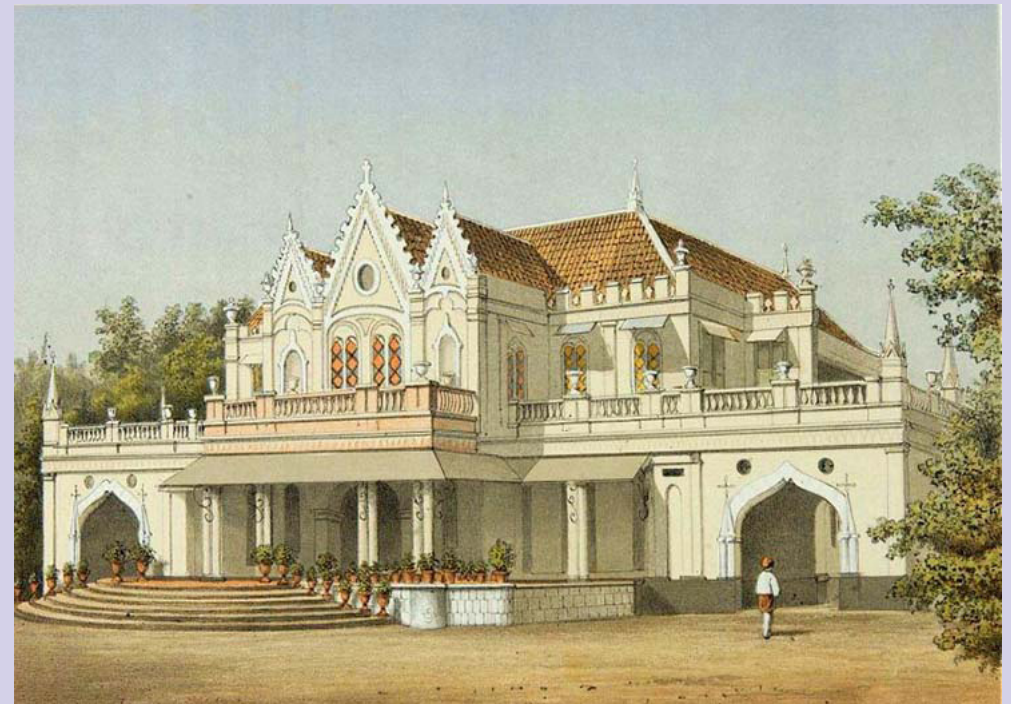
Wat hem fascineerde was hoe de inheemse bouwers zonder westerse rekenmodellen, maar puur vanuit instinctieve harmonie met

de natuur en de tropische elementen wisten te bouwen. Hij observeerde ademloos het spel van licht en schaduw: hoe diepe dakoverstekken, bamboeschermen en open galerijen niet alleen functioneel de felle hitte buiten hielden, maar ook een ongekende ruimtelijke poëzie creëerden.

In zijn adviezen voor de uitbreiding van steden als Bandoeng en Soerabaja pleitte hij er dan ook vurig voor om starre Europese stramien los te laten en te bouwen vanuit de menselijke maat, het overvloedige groen en het tropische klimaat.

De Balinese architectuur is nauw verbonden met cultuur, geloof en het dagelijks leven van de gemeenschap. Een tempelbezoek is dé gelegenheid om te leren hoe deze ideeën Bali door de eeuwen heen vorm hebben geven.

Afb: Wikipedia ▼

Tot slot nog een paar bijzondere Berlage-ontwerpen

- ◄ Gelegen in het Nationaal Park De Hoge Veluwe, ontwierp Berlage dit iconische jachthuis tussen 1914 en 1920 in opdracht van het zeer vermogende echtpaar Kröller-Müller. De plattegrond van het slot heeft de vorm van het gewei van een hert, een directe verwijzing naar de legende van de heilige Hubertus. Het interieur, het exterieur, de meubels en zelfs de omliggende vijverpartijen zijn volledig door Berlage ontworpen.

- ▲ In het kleine Groningse dorp Usquert staat een van de weinige raadhuisen die Berlage heeft ontworpen (opgeleverd in 1930). Het gebouw valt direct op door de slanke, asymmetrische toren en de strakke, functionalistische opzet. Ook hier is het complete interieur – inclusief de lampen, de raadszetels en de klokken – door de meester zelf getekend.

Rationalisme: de Inktpot - Utrecht

Wat is het verschil tussen Rationalisme en Modernisme?

In de architectuur is rationalisme een logische denk- en bouwmanier waarbij de constructie en functie het ontwerp bepalen, terwijl modernisme een brede, latere kunst- en cultuurbeweging is die het hele verleden afwijst en industriële materialen en strakke esthetiek omarmt. Kort gezegd: het rationalisme is vaak een onderdeel of een voorloper van het modernisme.

Wat is Rationalisme?

- Kern: Elk bouwkundig probleem moet rationeel en logisch worden opgelost.
- Constructie: De dragende structuur (zoals muren, kolommen of balken) is eerlijk zichtbaar en bepaalt de vorm.
- Tijd en vormtaal: Vroeg 20^e eeuw (ca. 1900-1920). In Nederland zie je dit bijvoorbeeld bij H.P. Berlage, die werkte met traditionele materialen als eerlijke baksteen, maar met strakke, heldere lijnen als reactie op versierde neostijlen.

Wat is Modernisme?

- Kern: Een totale breuk met de geschiedenis en traditionele stijlen.

Het motto is vorm volgt functie (functionalisme).

- Materialen: Grootschalig gebruik van nieuwe industriële materialen zoals gewapend beton, staal en grote glaspartijen.
- Tijd en vormtaal: Vanaf de jaren 1920 (met stromingen zoals het Bauhaus, De Stijl en de Internationale Stijl). Het kent een minimalistische esthetiek met platte daken, witte gevels en het achterwege laten van elk overbodig ornament.

De Belangrijkste Verschillen

- Scope: Rationalisme is strikt opgebouwd rond logica en constructieve waarheid. Modernisme is breder: het is een complete maatschappelijke en esthetische vernieuwing die ook stedenbouw en een specifieke strakke vormtaal omvat.
- Materialen: Rationalisten (zeker rond 1900) gebruikten nog vaak traditionele materialen zoals baksteen, zolang de constructie maar eerlijk en logisch was. Modernisten omarmden juist de machine-eeuw en kozen massaal voor beton, staal en glas.
- Historie: Rationalisme ontstond als kritiek op 19^e-eeuwse neostijlen. Modernisme ging een stap verder en verklaarde het hele klassieke verleden definitief 'overbodig' voor de nieuwe tijd.

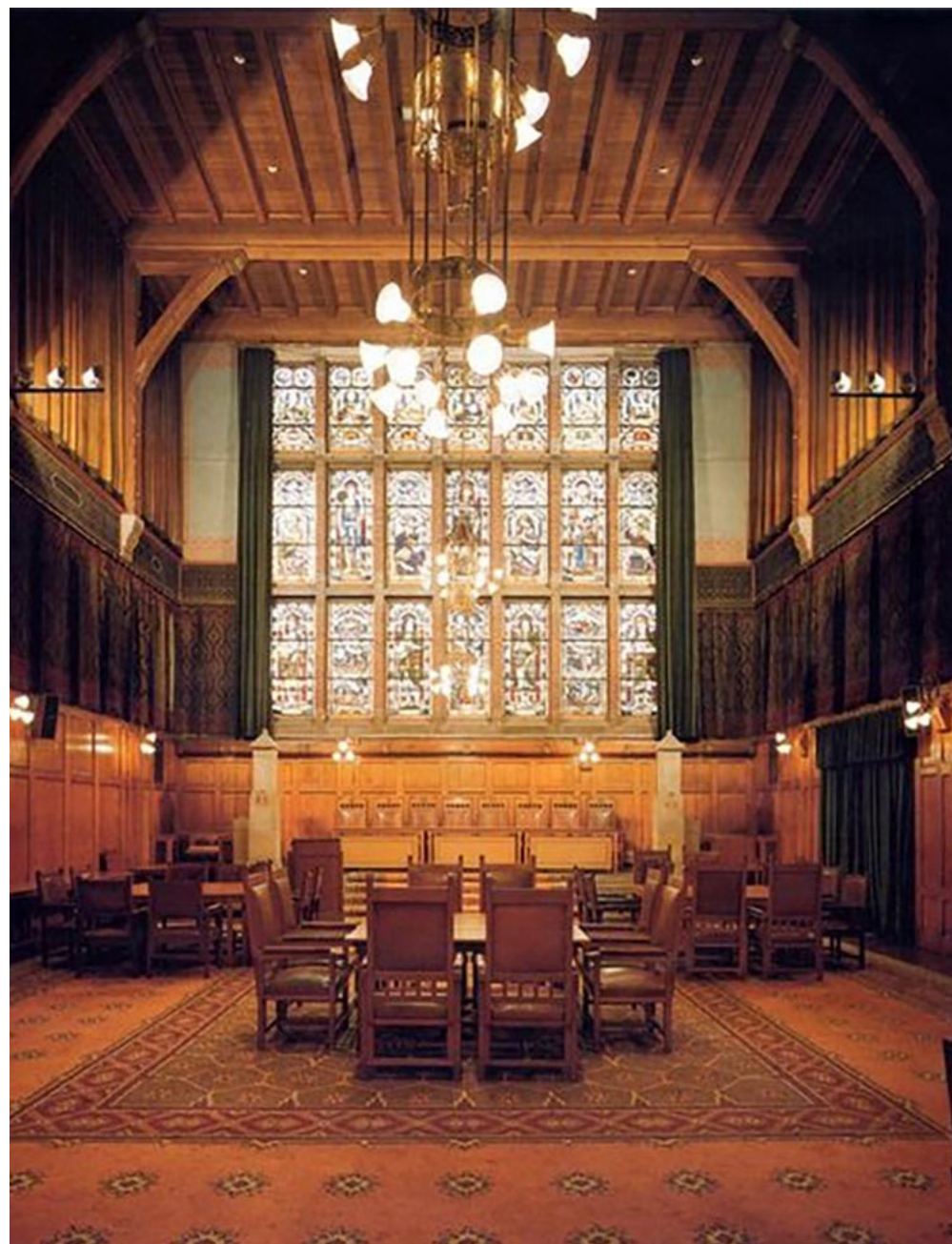

Modernisme: Le Corbusier

De Kunstnijverheid: Het meubel als architectuur op kleine schaal

Voor H.P. Berlage stopte het werk van de architect niet bij de buitenmuren of het dak. In zijn streven naar het Gesamtkunstwerk vormde het interieur een directe verlenging van de architectuur. Net als in zijn gebouwen verzette hij zich binnen de kunstnijverheid krachtig tegen de negentiende-eeuwse zucht naar overdaad, imitatie en zinloze versiering. Waar het burgerlijke interieur uit zijn tijd vol stond met zware, met pluche beklede historiserende meubels en nagemaakte snijsnuitjes, pleitte Berlage voor constructieve zuiverheid, functionele eenvoud en de bewaarde schoonheid van het natuurlijke materiaal. In zijn meubelontwerpen – waaronder stoelen, tafels, kasten, klokken en verlichtingsarmaturen – paste hij exact dezelfde wetten toe als op zijn gevels. Een stoel of tafel was in de ogen van Berlage in feite een ‘bouwwerk in het klein’. Pen-en-gatverbindingen, klinknagels, houtverbindingen en de dragen-en-steunen-logica werden niet weggewerkt, maar met trots zichtbaar gelaten. Zijn ontwerpen voor ‘t Woonhuys en de firma ‘t Binnenhuis (mede door Berlage zelf in 1900 opgericht om betaalbare, eerlijke kunstnijverheid voor een breed publiek toegankelijk te maken) kenmerken zich door strakke geometrische lijnen, doordachte verhoudingen en een sober, maar edel materiaalgebruik zoals eikenhout, messing en helder glas. Of het nu ging om de monumentale raadszetels voor het raadhuis in Usquert, de gesmede koperen lampen en tegelkachels voor De Burcht van de ANDB, of het verfijnde servies en de meubels voor Jachthuis Sint Hubertus en het Haags Gemeentemuseum: elk voorwerp ademde de overtuiging dat alledaagse gebruiksvoorwerpen de gebruiker moesten verheffen door rust, harmonie en constructieve eerlijkheid.

Berlagezaal in de Beurs van Berlage op het Damrak ►

't Binnenhuis en de Kunstnijverheid

Toen H.P. Berlage in 1900 samen met meubelontwerper Jac. van den Bosch en zilversmid Willem Hoeker 't Binnenhuis oprichtte, gaven zij de Nederlandse toegepaste kunst een enorme impuls. Vanuit de eerste winkel aan het Rokin verkochten zij interieurartikelen waarin constructieve eerlijkheid en vernieuwend ambacht centraal stonden. Later, in 1907, verhuisde 't Binnenhuis naar een nieuw pand in de Raadhuisstraat 46-50, ontworpen door Kropholler & Staal (foto links).

Wij zullen nu proberen de objecten uit het ruime aanbod te lichten die ontworpen zijn door Berlage en zijn ontwerpen die hij voor kunstnijverheidsateliers en -fabrieken maakte. Ontworpen in een sobere, rationalistische stijl die naadloos aansloot op Berlage's filosofie.

►
Deze massief-eikenhouten stoel ontwierp Berlage speciaal voor het beursgebouw aan het Damrak. Bovenin de rugleuning het stads-wapen van Amsterdam. Zitting, rugleuning en armleuning zijn bekleed met bruin leer, vastgezet met siernagels. De stijl is het Rationalisme, die ook voor de beurs toegepast werd.

Deze en andere meubelen, die speciaal voor een enkel project werden vervaardigd, kwamen uit de meubelfabriek van J.B.Hillen.

◀ Dit is een vroeg ontworpen stoel van Berlage uit 1894, nog voor 't Binnenhuis opgericht werd. Het werd toegepast in eikenhout met snijwerk voor een privé-interieur, maar is later ook nog in varianten vervaardigd. Eerst door de meubelfabriek van J.B.Hillen, later in kleine series door meubelmaker B.J.Ouëndag.

▶ Het Berlage-buffet, een robuust eikenhouten opbergmeubel waarin de strakke gevelritmiek van zijn gebouwen in het klein herleeft, compleet met functioneel gesmeed beslag. Het meubel werd speciaal voor 't Binnenhuis vervaardigd door de Gebroeders van Maastricht.

◀ Een goedlopend ontwerp was deze driehoekstoel. Een speels houten frame met een zitting van gevlochten biezen, riet of leer en koorden als armleuning. Uitgevoerd in eikenhout of palisander door de meubelfabriek van de Gebroeders van Maastricht

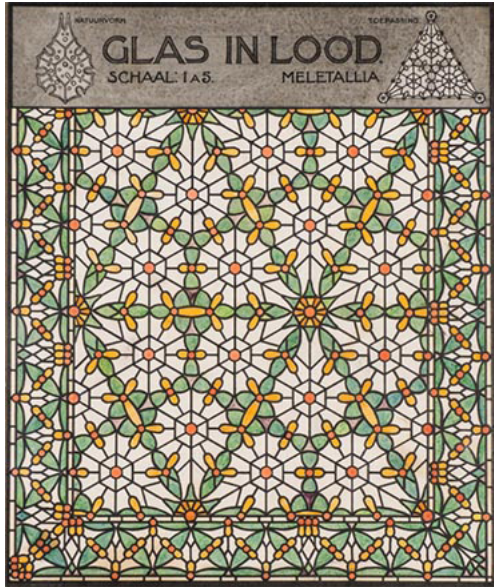

◀ Wandklok met slinger en gegraveerde koperen frontplaat met schulprand. Ontworpen door Berlage rond 1895-1898. Ze werden uitgevoerd door de koper- en messingwarenfabriek Becht & Dyserinck in Amsterdam. Later zijn deze klokken ook in 't Binnenhuis verkocht.

▶ Berlage heeft diverse klokken en klokkenstellen ontworpen die nagenoeg alle door Becht & Dyserinck in serie vervaardigd werden. Vooral die in gepolijst messing en koper waren verfijnde objecten strakke in geometrische vormen en een heldere ritmiek

◀ Hoge staande tafel- of schouwklok, ontworpen door Berlage rond 1900 en vervaardigd door Becht & Dyserinck. Architectonische constructie van gedreven geelkoper op vier stijlen die het uurwerk dragen. De cijferring is verfijnd met ingesmolten groen champlevé-émaille. De slinger reikt helemaal tot de messing voet met uitwaaiende steunen.

◀ Zelfs het tweedimensionale vlak ontkwam niet aan Berlage's ordeningsdrang. Zowel zijn behangontwerpen als zijn geometrische glas-in-loodramen (zoals voor het bedrijf Meletallia) brachten een mathematische rust en ritme in de ruimte.

▶ Ontbijtservies van geel persglas, ontworpen door Berlage in 1924 in samenwerking met Piet Zwart.

Het werd vervaardigd door de Nederlandsche Glasfabriek Leerdam. De logica van de tekentafel werd zo naar de eettafel gebracht.

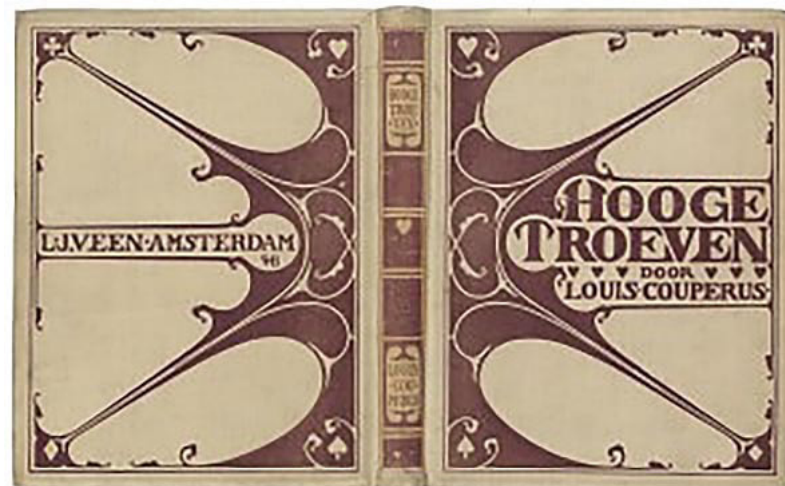

◀ Een serie druppelvormige objecten, zoals dit Lentevaasje. Het werd in 1928 door Berlage ontworpen en uitgevoerd door de Glasfabriek Leerdam.

◀ ▶ Voor de behangfabriek Rath & Doodeheefver ontwierp Berlage in de serie 'Kunstenaarsbehang' in 1904 verschillende motieven op basis van het boekwerk 'Kunstformen der Natur' van de bioloog Ernst Haeckel. De behangsels werden pas in 1924 in productie genomen.

▼ Tussen 1895 en 1905 ontwierp Berlage drie boekbanden voor Couperus-uitgaven van uitgeverij L.J. Veen in Amsterdam

Theo Bakker's Domein

Op deze site vindt u makkelijk leesbare maar toch informatieve verhalen over de ontstaansgeschiedenis van Amsterdam. Ze zijn onderverdeeld in rubrieken als Middeleeuwen, godsdiensten, nijverheid en handel, transport, openbaar vervoer, haven, watermanagement, stadsuitleg, annexaties, verkeersdoorbraken, chroniquers en allerlei andere zaken.

Klik hier voor een overzicht van alle PDF's op deze site

